e-ISSN: 2564-680X
Cilt:20 Sayı:2 Yıl: 2025 Sayfa: 810-838
https://doi.org/10.48145/gopsbad.1750468
Başvuru Tarihi: 25.07.2025 | Kabul Tarihi: 18.12.2025

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES RESEARCH

ARAŞTIRMA MAKALESİ

İktisadi ve Mali Hadiseler Işığında "İttihat ve Terakki"

Selçuk BAYRAMOĞLU[1]

ÖZ

Lûgat karşılığı "birleşme ve gelişme" / "birlik olma ve yükselme" anlamlarına gelen İttihat ve Terakki ilk olarak bir siyasi cemiyet şeklinde İttihad-i Osmanî adıyla 1895'te teşekkül etmiştir. Kuruluş amacını hürriyet, adalet, müsavat (eşitlik) gibi hukuk-i beşeriyeyi ihlâl ve bütün Osmanlıları terakkiden men eden usul-ü idareyi tashih etmek maksadıyla tecessüm eden bir anlayışa istinat ettiren cemiyet, maksadını vatan ve milleti tehlikeli ahvalinden kurtarma hususunda icap eden her türlü fedakârlığa atılmak şeklinde hülasa etmektedir.

624 yıllık koca Osmanlı İmparatorluğunun ömründe yalnızca 10 yıl gibi (1908-1918) kısa bir dönemi teşmil eden İttihat ve Terakki'nin bu kısa ömrü filhakika mütalâa edildiğinde en radikal kanadının dahi 5 yıldan fazla iktidarda bulunmadığı izahtan varestedir. Bu haliyle mütemadiyen siyasi münakaşalara malzeme yapılan, bir türlü tarihselleşemeyen hem imparatorluk hem de Cumhuriyetçi çevreler tarafından tenkit ve dahi tahkir etme mülahazaları da bir türlü müruru zamana uğramamaktadır. Çalışmanın istihdafı bu noktada siyasi ve içtimai münakaşaların gölgesinde kalan mezkûr döneme münhasır mali ve iktisadi manzaranın tüm veçheleriyle rasyonel bir şekilde değerlendirilmesine muzaheret edebilmektir.

Anahtar Kelimeler: *Mali Politikalar, Vergi, Maliye, Vergi Politikası.*

[1] Öğr. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Gölbaşı Meslek Yüksekokulu, Adıyaman/Türkiye, ORCID:0000-0002-9202-0628, e-posta: sbayramoglu@adiyaman.edu.tr

e-ISSN: 2564-680X
Volume: 20 Issue: 2 Year: 2025 Pages: 810-838
https://doi.org/10.48145/gopsbad.1750468
Submitted: 25.07.2025 | Accepted: 18.12.2025

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES RESEARCH

RESEARCH ARTICLE

"İttihat and Terakki" In Light of Economic and Financial Events

Selçuk BAYRAMOĞLU[2]

ABSTRACT

İttihat and Terakki, which literally means "unification and development" / "unity and rise", was first established as a political society under the name of Ittihad-i Osmanî in 1895. The society's founding purpose can be summarized as an understanding that emerged and matured with the aim of correcting the form of government that violated human rights such as freedom, justice and equality and prevented all Ottomans from progress and development. Its aim can be summarized as making every sacrifice necessary to save the homeland and nation from their dangerous situation.

İttihat and Terakki, covers a short period of only 10 years (1908-1918) in the 624-year-long Ottoman Empire. When this short life of İttihat and Terakki is truly examined, it is an indisputable fact that even its most radical wing did not stay in power for more than 5 years. In this state, it is constantly the subject of political debates, it has never been able to become historic, and the thoughts of criticism and even humiliation by both imperial and Republican circles never become obsolete. The aim of the study is to help evaluate rationally all aspects of the financial and economic situation of this period, which was overshadowed by political and social debates.

Keywords: *Financial Policies, Tax, Finance, Tax Policy.*

[2] Lect. Dr., Adıyaman University, Gölbaşı Vocational School, Adıyaman/Turkey, ORCID: 0000-0002-9202-0628, e-mail: : sbayramoglu@adiyaman.edu.tr

1. Giriş

Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nin babadan oğula hanedanlık rejimiyle yönetimine, halkı ilgilendiren meselelerde halkı temsil eden parlamentonun eklemlenmesinin ilan, tebliğ ve talep edildiği bir modernleşme hamlesidir. Meşrutiyet, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin iktisadi, içtimai ve siyasi veçheleriyle en müşkül durumda olduğu vakitte devleti yeniden hür ve müstakil olarak kurtarma hamlesidir. Meşrutiyet, eğitimde, hukukta, meşverette, siyasette ve iktisatta memleketi muasır medeniyetler seviyesine yeniden yükseltme hamlesidir.

Dünya'da nice büyük toplumsal özgürlük, eşitlik ve demokratikleşme hareketlerinin arkasındaki hadiselere bakıldığında ne tesadüftür ki önemli bir kısmında mali bunalımlar etkili olmuştur. Kralın keyfi harcamaları karşısında salınan ağır vergiler altında ezilen halkın krala karşı 1215 yılında İngiltere'de başlattığı Magna Carta özgürlük hareketi, yine burjuva sınıfı ile feodal sınıf arasında iktisadi gücün el değiştirmesinden sebep vuku bulan 1640 İngiliz devrimi, ya da İngilizlerin kıtalar ötesinden gelip Amerika kıtasında bulunan kolonilere ağır vergiler hayata geçirmek suretiyle 1765 yılında başlatılan ve 10 yıl süren Amerikan Devrimi, yahut da son olarak Fransa kralının mali kaynak bulma konusunda tüm imkânları tüketmesi neticesinde patlak veren 1789 ihtilaline bakıldığında hep benzer bunalımların sebep olduğu görülmektedir. I. ve II. Meşrutiyete de kapı aralayan hadiselere bakıldığında mali ve hukuki bunalımların sebep olduğu görülmektedir.

İşte bu hadiselerin gerekçe oluşturduğu, yukarıda izah edilen arzu ve beklentilerin harekete geçirdiği İttihat ve Terakki, 624 yıllık ulu bir imparatorluğun 10 yıllık yönetimine talip olan Osman Selim Kocahanoğlu'nun ifadesiyle feleğin her türlü çemberinden geçmiş talihsiz insanlar kadrosudur. 1908-1918 yılları arası dönem İttihat ve Terakki Dönemi olarak anılsa da fiili olarak iktidara tamamen hâkim oldukları süre 5 yılı ancak bulmaktadır ki bu dönemin de neredeyse tamamı Trablusgarp Savaşı, I. ve II. Balkan Harpleri, I. Dünya Savaşı gibi savaşlarla geçmiştir.

Çalışmamızın istihdafı bir türlü tarihselleşemeyen hem İmparatorluk hem de Cumhuriyetçi çevrenin günah keçisi ilan edilen İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasi ve içtimai teşebbüslerinden ziyade iktidarda bulunduğu zaman diliminde Nihal Atsız'ın belirttiği gibi zamana ve zemine bağlı şekilde mali ve iktisadi meseleleri ele almak ve aşmak hususunda ortaya koydukları mülahazaları ve politikaları zamanın şartları içerisinde ortaya koymaktır.

2. İttihat ve Terakki Cemiyeti

Gelmiş geçmiş en mühim belli başlı imparatorluklardan birini teşkil eden Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'deki modernleşme ve reform hareketlerini Lâle Devrine (1718-1730) kadar götürmek mümkündür (Örmeci, 2010, s. 96). Islahat hareketleri kapsamında II. Mahmut (1808-1839) döneminde oluşturulan müesseselerde yetişen ve adlarına Genç Osmanlılar/Yeni Osmanlılar denilen fikir ve devlet adamları bir taraftan batıda tesadüf ettikleri gelişmelerden ziyadesiyle etkilenirken diğer taraftan da Osmanlı mensubiyetinden kazandıkları geleneksel değerleri de bir kenara atmamışlardır (Yolaçan, 2015,

s. 65). Bu yenilik hareketlerinin doruk noktası 18. ve 19. yüzyılda sırasıyla Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet şeklinde tezahür etmiştir (Örmeci, 2010, s. 96). Batılılaşma eylemleri olarak da ifade edilen bu yenilik hareketlerini savunan ve eyleme dönüştüren, hanedanlık gibi düşünmeyen ya da muhalif (hanedanlıktan farklı) düşünce içerisinde olan bu gençlik hareketleri ve siyasi oluşumlar önceleri Genç ya da Yeni Osmanlılar şeklinde adlandırılırken sonrasında bu düşüncelerin ardından gelenler Jön Türkler ve en nihayetinde bunların da halefi İttihat ve Terakki şeklinde tecessüm etmiştir (Yolaçan, 2015, s. 65). İttihat ve Terakki her nekadar 19. yüzyılın sonlarına doğru kendini gösteren, Ziya Gökalp'in deyimiyle bir mefkûre hamlesi ise de, dönemin mali ve iktisadi yapısının daha iyi kavranabilmesi için hadiseleri biraz daha evvelden ele almak icap etmektedir (Önen, 1996, s. 16).

19. yüzyılın son çeyreğinde cereyan eden mali ve iktisadi meseleleri ele alırken konu bütünlüğüne bozmadan fakat doğru değerlendirme imkanı da yaratarak hadiseler silsilesini 16/08/1838 Balta Limanı Muahedesi'nden başlatmak filhâkika isabetli olacaktır. Zira bu antlaşma ile sanayi devrimi neticesinde ihtiyacından fazlasını üreten ve ihrac eden İngiltere, Osmanlı ile ticaret hadlerini ziyadesiyle artırırken vergisel avantajlar kazanmış, yerli tüccarların yabancı tüccarlarla rekabet etme imkanı azalmış, Osmanlı dış ticaret üzerinde tek koruma kalkanı olan monopol gücünü kaybederek dünyanın en liberal ülkesi konumuna dönüşmüş, yabancı ülkelere daha önceden tanınan ve adına "kapitülasyon" denilen imtiyazlar devam etmiş hasılı Osmanlının iktisadi gücünü yitirdiğinin bir nişanesi olmuştur. İşte Anadolu bu sözleşmelerle batıya yönelik en liberal bir pazara dönüşürken siyasi ve toplumsal tashih imkânlarını da kaybetmiştir (Önen, 1996, s. 16-17).

1839 yılının 3 Kasım'ında iktisadi yapının gerektirdiği sosyal, siyasal, kültürel, askeri ve dahi idari reformların kilometre taşı olarak bilinen yenileşme ve demokratikleşmenin ilk adımı, batılılaşma ya da ilk modernleşme hamlesi olarak tarif edilen Gülhane Hattı Hümayun (ilk burada okunduğu için bu şekilde anılmaktadır) ya da Tanzimat-ı Hayriyye olarak da adlandırılan Tanzimat Fermanı Mustafa Reşit Paşa tarafından ilan ve tebliğ edilmiştir. Bu ferman ile devletin kendini yenilemesi, iktidarın merkezi bir hükümete devredilmesi, padişahın yetkilerinin kısıtlanması öngörülmüştür (Örmeci, 2010, s. 96). I. Abdülmecit tarafından imza edilen ferman ile Osmanlı, askerlik hizmetlerinde, vergi; tarh, tebliğ ve tahakkukunda, eğitim sisteminde, yargı mekanizmasında hülasa tüm veçheleri ile devlet kurumlarında yapısal reformlar hedeflemiş, insan hakları konusunda tebaanın vatandaşlık statüsünü kazanması ile beraber gayrimüslimlere yaşam, özgürlük ve mal güvenliği gibi haklar tanınarak ayrılıkçı unsurların devlete bağlılığı temin edilmeye ve hukuki alanda anayasal modernleşmeye çalışılmış ve ayrıca bu reformlar sayesinde batı nazarında temin edilecek güvenle batıdan borç edinme imkânları kolaylaşarak mali bunalımın da atlatılması arzulanmıştır. Ne var ki Tanzimat hamlesiyle modernleşme süreci başlatılmak istenirken bazı hükümlerinin yetersiz olmasının öncesinde yapılan bir dizi mali, ticari ve siyasi muahedelerin bulunması arzu edilen neticeyi sağlamamış ve 1856 yılının 18 Şubat'ında bir bakıma Tanzimat Fermanının tekerrürü niteliğinde biraz daha kapsamlı ve gelişmiş içerikleri bünyesinde barındıran Islahat Fermanı vazedilmiştir (Yücel, 2017, s. 27-28). Bu ferman ile de gayrimüslim tebaa Müslüman tebaa ile eşit statüye getirilerek batılı devletlerin içişlerine müdahil olmalarının önlenmesi,

hangi ırk ve zümreden olursa olsun tüm Osmanlı tebaasının devlet müesseselerinde memur olabilme haklarının kazandırılması, her kesimin dinini hür ve müstakil olarak yaşamasının temini ile israf ekonomisinin bertaraf edilmesi, rüşvet sorunun çözülmesi, devlet gelirlerinin düzeltilmesi gibi iktisadi problemleri halletmek, hukuki adımları atarak anayasal zemini temin etmek ve Tanzimat Fermanının eksiklerini gidermek istenmiştir. Bu fermana ilaveten getirdiği kapsamlı hukuki düzenlemelerle bir nev'i ikmali niteliğinde görülen Islahat Fermanının da kanunlaştırma hareketlerinin yönünü tayin etmede ve Kanun-î Esasi'nin hukuki zeminini tayin etmede mühim etkileri olmuştur (Gümüş, 2008, s. 219-225).

1876 yılının 23 Aralık gününe gelindiği vakit Osmanlı devletinin o vakte kadar tercih ve icra ettiği mutlakiyet yönetimi yerini I. Meşrutiyetin ilanı ile parlamenter yönetime bırakmıştır. Aslında bakılırsa Türkler tarih boyunca tesis ettikleri yönetimlerle karakterlerine uygun en güzel yönetim anlayışının demokrasi olduğunu birçok kez göstermişlerdir. Zira Orta Asya'da temin ve tesis ettikleri devletlerde tesadüf edilen Toy, Kurultay, Kengeş gibi Meclis-i Meşveretler (Danışma Meclisi) devlete ait çeşitli problemlerin ele alındığı ve çözüme kavuşturulduğu meclisler olmuştur (Kızıltan, 2006, s. 251-253). İşte bu kapsamda I. Meşrutiyet; padişahla beraber devlete sahip çıkan ve halkın içinden yetişip halkı temsil eden bürokrasinin, aynı zamanda ilk yazılı normlar bütünü olan Kanun-î Esasî ile anayasal devlet olmanın ilk tecrübesinin deneyimlendiği bir nitelik taşımaktadır. Bununla beraber I. Meşrutiyet Lale devrinden itibaren başlatılan modernleşme hareketinin temayûz etmiş halidir (Uzun, 2005, s. 159).

Sonuç itibariyle Tanzimat ve ikmali olan Islahat Fermanı ile arzu edilen reform ve yenilik hareketleri hiçbir zaman tam istenildiği gibi uygulanamamış, öte yandan halktan da yeterli manada desteği bulamamıştır. Dolayısıyla Balta Limanı muahedesi ile ivme kazanan iktisadi ve siyasi güç kaybını telafi etmek ve modernleşme, batılılaşma hamlelerini gerçekleştirmek, devletin kötü gidişatını durdurmak ve mevcut durumu toparlamak isteyen Ali Suavi, Mithat Paşa, Yahya Kemal gibi Genç Osmanlıların hararetle savunduğu bu hareketi daha sonra yine Mithat Paşa, Namık Kemal, Abdullah Cevdet, Ziya Paşa gibi isimlerin anıldığı Jön Türkler şartlı destekle Sultan II. Abdülhamid'e I. Meşrutiyet ile 1876 yılında ilk resmi Anayasa olan Kanun-i Esasi'yi ilan ettirmişlerdir. Fakat bu başarıları kısa sürmüş zira onların desteğiyle tahta geçen II. Abdülhamid vazettiği sözleri iktidarı tam olarak ele almasıyla yerine getir(e)memiş ve belirli gerekçeler ileri sürerek yürürlükte bulunan anayasayı rafa kaldırmıştır (Örs, 2013, s. 713). II. Abdülhamid'in bu tutumu 1889 yılının 29 Mayıs'ında genç öğrenciler tarafından ileride İttihat ve Terakki adını alacak olan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adıyla yeni bir muhalif görüşün filiz vermesine sebep olmuştur (Örs, 2013, s. 689). Meşruti bir yönetim tesis etmek maksadıyla herkese adil ve eşit haklar temin etmek, iktisadi ve siyasi kötü gidişata son vermek üzere bir araya gelen bu hareketin öncüleri; Ohrili İbrahim Temo, Arapgirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükutî, Kafkasyalı Çerkez Mehmet, Selanikli Dr. Nazım, Konyalı Hikmet Emin, Kerim Sebatî, Bakülü Hüseyinzade Ali, Giritli Şefik ve Mekkeli Sabri Bey gibi isimlerden oluşmaktadır (Aslan, 2008, s. 109). Kuruluş nizamnamesinde cemiyetin istihdafı şöyle vazedilmiştir; *"Hükümet-i hâzıranın hürriyet, müsâvat, adalet gibi hukuk-i beşeriyeyi ihlâl eden ve dahi bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatanı ecnebi yedd-î tasâllut itizabına düşüren usul-î îdaresini İslam ve Gayri-İslam vatandaşlarımızı ikaz maksadı ile kadın ve erkek bilcümle*

Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir" (Örs, 2013, s. 689). Devleti içinde bulunduğu kötü vaziyetten kurtarmak ve milleti esaret altından çıkarıp insanlığa yaraşır hür ve müstakil bir yaşam tesis etmek, mutlakî yönetimi meşrutî yönetime dönüştürmek gayesini taşıyan İttihat ve Terakki bilcümle, bu amacını gerçekleştirmenin ise Kanun-i Esasi'nin derhal temami-i tatbikiyle ve devamı-ı meriyetiyle mümkün olabileceği düşüncesi içerisindedirler (Örmeci, 2010, s. 98-99).

1908 yılının 30 Nisan'ında İttihat ve Terakki Cemiyeti özelde Makedonya'da genelde bilcümle Osmanlı devletinde yaşanan hadiselerden mütevellit Sultan II. Abdülhamid'e ikna yöntemiyle yeniden Meşrutiyeti ilan ettirmek ve rafa kaldırılan Kanun-i Esasiyi tatbik etmeye yönelik açıktan bir mektup yollamışlardır: *"Bizler Zat-ı Âlinizin yüksek imparatorluğunu takdir etmekteyiz. İttihat ve Terakki Komitesi, Zat-ı Âlilerinin yüksek saltanatına karşı hiçbir şekilde düşmanca duygular beslememektedir; sadece hoşnut olmadığımız bir hadise vardır. 19 Mart 1877'de verdiğiniz taht nutkunda, bir kişinin ya da küçük bir zümrenin despot yönetimlerinin, kaçınılmaz olarak suiistimal sonucunu doğurduğuna değinmiştiniz ki bizim bu şikâyetimiz bizzat siz yüksek hükümdarımız tarafından ifade edilmiş idi. Komitemizin ideali, vaktiyle siz hükümdarımızın da takdir ettiğiniz ve övdüğünüz Anayasanın yeniden tatbikidir… İttihat ve Terakki Komitesi, padişah ailesinin çıkarlarını, imparatorluğumuz uluslarının çıkarlarından ayrı tutmamaktadır… Kanaatimiz odur ki, Anayasanın yürürlüğe konmasının, sizin yüksek devlet yöneticiliği haklarınıza ne maddi ne manevi en küçük bir zararı dokunmayacaktır. Aksine, imparatorluğumuza, tahtınıza bir destek olacaktır"* (Gülbahar, 1986, s. 20-21).

İttihat ve Terakki Cemiyeti ilanını istedikleri Meşrutiyet'in evvela vatanın parçalanmasına engel teşkil edecek bir hamle olarak görmektedirler. Meşrutiyet onların nazarında farklı dini ve etnik gruplara mensup kişi ya da kişilerin ayaklanma ve isyan teşebbüslerini engellemek ve bunları bir arada tutmak maksadıyla arzulanan bir hukuk nizamıdır. Zira cemiyetin kuruluş amacı hürriyetten ziyade Osmanlı imparatorluğunu parçalanma tehlikesine karşı müdafaa etmektir (Çalık, 2016, s. 35-40). Zaten bu düşüncenin İttihatçılar tarafından savunulan, Meşrutiyet ilan edildikten sonra farklı dil, din ve ırklardan mürekkep Osmanlı toplumunu yeniden kaynaştırmak, ayrılıkçı tutum ve girişimleri bertaraf etmek için "İttihad-ı Anasır" olarak ifade edilen "Ulusların Birliği" menşeiden hedeflenen Osmanlıcılık anlayışında temayûz etmektedir (Yücel, 2017, s. 34).

İttihat ve Terakkinin hasılı 1908 yılının 23 Temmuz'unda kansız bir eylemle Sultan II. Abdülhamid'e rızaen ilan ettirmek istediği Meşrutiyeti II. defa ilan ettirme teşebbüsü ancak bir ihtilal neticesinde tahakkuk etmiştir (Örs, 2013, s. 700). Fakat bu ihtilâl ana karakteri bakımından bir hükümet darbesi şeklinde algılanmamalıdır. Zira bu girişimlerinde istenilen ve arzu edilen, 1876 yılında ilan edilip kısa süre sonra rafa kaldırılan Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasıdır (Kutay, 1978, s. 15). Zira II. Meşrutiyet'in Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle, Osmanlı'nın tarihinde ilk kez aydın ve bürokrat kesiminin bir görev şuuru içerisinde devletin nasıl kurtulabileceği mülahazaları üzerine düşünen ve sorumluluk üstlenen bir toplum manzarası yaratması bu gayeyi ortaya koymaktadır (Tunaya, 1988, s. 10). Bu çerçevede düşünüldüğü vakit II. Meşrutiyetin ilanı Kanun-i Esasi'nin yeniden tatbiki ile Meclis-i Mebusanın yeniden açılışından siyasal partilerin doğuşuna, toplantı, yürüyüş ve grev haklarından dernek kurma hürriyeti ve basın özgürlüğüne değin kamusal hakların kapsamının genişletilmesi

çerçevesinde anayasal zeminde mühim kazanımlar vuku bulmuştur (Örs, 2013, s. 700). Bununla beraber İttihat ve Terakki, halk eğitimden darülfünuna ve dahi kadın haklarına kadar birçok sahada adımlar atarken Meşrutiyet rejimini de daha meşru bir zemine taşımak istemiş ve bu çerçevede hükümeti eylemlerinden dolayı meclise karşı sorumlu hale getirmiş, padişahın meclisi keyfi olarak tatil etmesi veya kapatmasını sınırlandırmış ve böylece meclisi hem padişah hem de hükümet karşısında daha güçlü konuma yükseltmiştir (Gökbayır, 2012, s. 92).

2.1. Cemiyeti Oluşturan Dahili ve Harici Faktörler

Dönemin mali ve iktisadi vaziyetini doğru okumak ve değerlendirmek için hadiseler silsilesini Balta Limanı Muahedesinden başlatırken evvela içtimai ve siyasi bir yapıya bürünen İttihat ve Terakki de kendiliğinden varolmamış; Türk Magna Carta'sı olarak kabul edilen Sened-i İttifak ile start alan, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla devam edegelen, Jön Türklerin çabasıyla ilan edilen ve I. Meşrutiyet ile yürürlüğe konulan Kanun-i Esasi'nin Sultan II. Abdülhamid Han tarafından rafa kaldırılması sonucu demokrasi beklentilerinin kesintiye uğramasıyla devletin kötü gidişatına dur demek ve hürriyetleri genişletmek düşüncesiyle ortaya çıkmıştır (Turgaz, 2020, s. 75).

Özgürlük, hürriyet ve demokrasi eksenlerinde vuku bulan tarihi vakıaların mühim kısmında mali bunalımların gerekçe teşkil ettiği görülmektedir. Zira 1215 Büyük Özgürlük Fermanı (Magna Carta Libertatium) İngiltere Kralı John'un keyfi harcama ve vergi salmasıyla, 1640 devriminin İngiltere'de burjuva ile feodal sınıf arasında çatışmaların ve hızlı ekonomik değişimin ortaya çıkmasıyla, Fransız İhtilali'nin Fransa kralının 1789'a doğru para bulma konusunda tüm çareleri tüketmesiyle ve yine Amerikan devriminin Amerika'daki kolonilere Britanya'nın ağır vergiler uygulamasıyla vuku bulan tarihi olaylara bakıldığı vakit görülmektedir ki bu toplumsal hareketlerin temelinde iktisadi ve mali sebepler önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu kapsamda gerek I. Meşrutiyet'in gerekse II. Meşrutiyet'in kapılarını aralayan sebeplerin başında da yine mali bunalımlar önemli bir etkendir (Akşin, 2007, s. 55).

Osmanlı'nın batı karşısında iktisaden geri kalması ve bunu daha da kötü hale getiren kapitülasyon gibi verilen imtiyazlar içeride ciddi rahatsızlıklar teşkil ederken, İngiliz Sefaret Tercümanı Sir Andrew Ryan'ın şu demeci duruma örnektir; *"Mali ayrıcalıklarımız hususunun yanında hukuki olarak da ayrıcalıklara sahip olduğumuzdan daha az inatçı davranma gereği duymuyorduk. Bazen Türklere tavizler veriliyordu fakat bu sadece bizim iznimiz olmadan yeni vergilerin konmaması koşuluyla veriliyordu. Dolayısıyla Türklerin bu hususta kendilerine dayatılan sınırlamalardan şikayetçi olmaları hiçte şaşırtıcı olmamalıdır"* (Ahmad, 1996, s. 31).

Bir başka rahatsızlık Osmanlı yönetimi tarafında yüksek vergilerin yürürlüğe girmesi neticesinde 1906 yılında önce Kastamonu'da seçimleri protesto eden ve yüksek vergilerin kaldırılması konusunda cereyan eden ilk ayaklanma, sonra Erzurum'da, Ankara'da, Aydın'da ve diğer Anadolu vilayetlerinde vuku bulmuş ve bu durum sonunda önüne geçilemeyen toplumsal bir harekete dönüşmüştür. Yüksek vergilerin geri çekilmesini ve çeşitli vilayetlerde Valilerin görevden alınmasını talep eden halk yerel yönetimlerin usulsüz uygulamalarının da son bulmasını istemişlerdir (Demir, 2021, s. 182).

Öte yandan doğu bloğunda ani İngiliz ve Rus saldırılarına karşı hazırda birlik bulundurmak, Ermenilerin gayri yasal eylemlerine engel olmak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek maksadıyla Kürt aşiretlerinden mürekkep oluşturulan Hamidiye Alaylarının halkı bezdiren zulüm ve zorbalıkları yine İttihat ve Terakki Cemiyetini ortaya çıkaran başka bir dahili faktördür (Akkurt, 2014, s. 283).

Bir diğer taraftan askerlerin maaşlarını zamanında alamamalarından dolayı 1907'de İstanbul'da, 1908'de İzmir'de çıkardıkları ayaklanmalar bu toplumsal hareketleri daha da genişletmiştir (Akkurt, 2014, s. 283). Bu eylemlere harici olarak 1905 yılında vuku bulan Rus devrimi ile 1906 yılında vuku bulan İran Devriminin de önemli etkileri olmuştur. Harici faktörler arasında bir de masonluğun daha doğrusu mason localarının da mühim bir rolü olduğu vurgulanmalıdır. Fakat bu hususta Kazım Karabekir tarafından İttihat ve Terakki içinde var olan masonların "İttihad-ı İslam" ekseninde bir politikanın taraftarı oldukları belirtilmektedir (Demir, 2021, s. 182-183).

3. İktisadi ve Mali Hadiseler

Osmanlı Devleti'nde iktisadi düşünce "İlm-i Tedbir-i Menzil" ya da "İlm-i Tedbir-i Devlet" formüllerinde ifadesini bulurken yenilik, ıslahat ve iktisadi problemlere çözüm arayışları III. Selim döneminde başlayıp 1839 Tanzimat Fermanıyla ivme kazanmıştır (Karaoğlu, 2013, s. 279). İmparatorluğun XVI. yüzyılından XIX. yüzyıla kadar iktisat tasavvuru üç ilke üzerinde vuku bulmuştur ki bunlar tradisyonalizm (gelenekçilik), provizyonizm (İaşecilik) ve fiskalizm (maliyecilik) şeklinde sıralandırılırken bunların içinde Osmanlıya göre en mühimi iaşeciliktir (Türkmenoğlu & Türkmenoğlu, 2021, s. 141). Osmanlı İmparatorluğunun iktisat politikalarının yönünü tayin eden provizyonizm bir diğer ifadeyle iaşecilikle esasen toplumun tüm paydaşları tarafından mümkün olduğunca temel tüketim mallarına hızlı ve ucuz bir şekilde ulaşılması amaçlanmıştır. Dolayısıyla bunu temin etmek için de mal arzını ve kalitesini artırmak, nakdi bedelini düşük tutmak maksadıyla hem ticaret hem de üretim üzerinde sıkı müdahaleci bir anlayışla hareket eden Osmanlı bu bakımdan kısmen sosyalist bir görüntü de vermiştir (Şahin, 2023, s. 3). Bu ilke dış ticareti ve ithalatı kolaylaştıran ihracatı ise zorlaştıran bir uygulamayı da getirmiştir. İçeride mal arzını bol tutmak amacıyla, ihraç etme teşebbüslerinin önünde yüksek vergiler ve izinler konulmuş diğer taraftan ithal etme girişimlerinin önünde herhangi bir engel oluşturulmadan bu faaliyetler serbestçe yapılmıştır (Türkmenoğlu & Türkmenoğlu, 2021, s. 141).

Osmanlı İmparatorluğunda iktisadi tasavvur içerisinde ikinci mühim unsur tradisyonalizm yani gelenekçilik ilkesidir. Bu çerçevede Osmanlıda esnaf ve sanatkarların üretim tarzında ve tekniğinde her nev'i yenilik ve değişimden ziyade alışılmış yöntemler kabul görmüştür. Hatta bununla beraber usta çırağa saygısızlık edemez düsturu, öğretene hürmet ve de itâat anlayışı genel hâkim görüş olduğu için üretimde yenilik saygısızlık olarak da zihinlerde yer etmiştir (Özsoylu, 2019, s. 2-3). Diğer taraftan bu gelenekçi tutum ve anlayış üretim-tüketim zincirinde oluşabilecek muhtemel dengesizliği önlemek için de düşünülmüştür. Zira üretimin bir miktar azalmasının ya da tüketimin bir miktar artmasının kıtlığa sebep olabileceği düşüncesi hâkim olduğundan sıkı denetimler hararetle uygulanırken lüks tüketimi de engellemek için "men-i israfat" denilen yasaklamalar tatbik edilmeye başlamıştır. Hatta üretimin

artmasına da yer yer müsaade edilmemiş çünkü böyle bir eğilimde başka bir alanda kullanılabilecek olan kaynakların çok da ivedi bir durum içermeyen bir alana kaydırılmasıyla gerçekleşebileceği düşüncesi hâkim görüştür. Dolayısıyla hem sektöre girişler hem de sektördeki işletmelerin üretim hacmi sıkı kontroller altında bulundurulmuş ve bununla beraber hem vilayet nüfuslarının hem de istihdamın değişmeden muhafazasına büyük özen gösterilmiştir (Şahin, 2023, s. 4).

Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi politiğine yön veren üçüncü unsur ise fiskalizm yani maliyecilik ilkesidir. Bu ilke ile devlet vergiler ve fetih hareketleri ile hazine gelirlerini mümkün olduğunca artırarak güçlendirmek istemiştir. Esasında bunun altında yatan bir sebep de mübadele hacmi arttıkça zenginleşen tüccar sınıfının sosyal ve siyasal dengeyi bozabileceği endişesi olduğu içindir. Bunun için "narh politikaları" çerçevesinde her sektöre azami %15 kâr haddi getirilmiş, riayet etmeyenlere de cezai müeyyideler uygulanmıştır (Şahin, 2023, s. 4). Fakat zamanla endüstri devriminin yaşanması, mübadele hacminin artması ve parasal ilişkilerin genişlemesiyle bu gözetilen denge sistemi muhafaza edilememiştir (Özsoylu, 2019, s. 3). Öte taraftan para transferinin özel sektörden kamu müesseselerine kayması için de faiz oranları %15 ile %25 arasında ayarlanmış ve böylelikle finansal kuruluşların (para vakıflarının) mesaisi daha yoğun bir şekilde tüccar ve sermayedarlardan ziyade yüksek gelir sahibi olan bürokratlar ve askeri zümrelerle geçmiştir (Şahin, 2023, s. 4).

II. Meşrutiyetin ilanı Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesiyle arzulanan meclis açılmış, tam olmasa da kısmen seçimler yapılmış, 10'a yakın siyasi parti kurularak çok partili hayata geçilmiş ve muhaliflerin ortak paydası olan bir anlamda siyasi liberalizm temin edilmiştir. Islahat ve demokratikleşme mülahazalarıyla Meşrutiyeti ilan ettiren İttihatçılar bu devrimi gerçekleştirdikten sonra iki düşünce ekseninde iktisadi tasavvurlarını ortaya koymuşlardır. Bir taraftan toplum bilimi ışığında problemlere Prens Sebahattin gibi devleti merkezileşmeden uzaklaşmasıyla (âdem-i merkeziyet) "teşebbüs-i şahsi" temelinde çare arayanlar, diğer tarafta Mehmet Cavid Bey gibi klasik iktisadi düşünceden esinlenip devleti iktisadi yaşamın dışında tutarak sorunlara çözüm arayanlar olarak iki seçenek ekseninde fikr-i beyanda bulunmuşlardır (Demir, 2021, s. 193). Aslında her iki düşüncenin kaynakları farklı disiplinlere dayansa da liberal çağın bireyci paydasında buluşuyordu. Ki bu noktada Prens Sebahattin de özel teşebbüs yanlısı olmakla beraber komüniteryan toplumsal yaklaşıma göre bireyci toplumların daha girişimci, müstakil ve üretken karakterli olduğunu ileri sürmüştür (Kurt, 2012, s. 115). Tabi siyasi sahada yaşanan gelişmeler iktisadi sahada da yankı uyandırmış ve "Teşebbüs-ü Şahs-i" arzusu 19. yüzyıl Osmanlısının iktisadi liberalizminin politiği olmuştur. Dolayısıyla bundan böyle Osmanlı Devleti, "mülkiyet-i şahsiye"sinin dokunulmazlığını benimseyecek, "menfaat-i şahsiye"ni himaye edecek ve "hukuk-i şahsiyesi"ni koruyacaktır (Toprak, 1995, s. 2).

Öte taraftan II. Meşrutiyet hamlesiyle Osmanlı İmparatorluğunun devlet tasavvuruna farklı bir boyut da getirilmiştir. Devletin varidatını çoğaltma gibi bir takım mali kaygılarla iktisadi hayata müdahale etmesinin uzun vadede ülke ekonomisi açısından sakıncalar doğuracağı (-ki aşar, ağnam gibi öşri vergilerin üreticileri olumsuz etkilediği ve bunun da ülkeyi yoksullaştırdığına dikkat çekerek), çağdaş devletlerin ve hükümetlerin devlet kasasının ötesinde ulusun tamamının iktisadi çıkarlarını

gözetmesi gerektiği savunulmuştur. Filhakika II. Meşrutiyetle beraber İttihatçı çevrede "iktisadi devlet" görüşü "mali devlet" görüşünün yerini alarak artık hazineyi zenginleştirme gerekçesiyle devlet iktisadi hayata müdahale etmeden, güçlendirme kaygısıyla temel işlevlerini tertip ederek bir taraftan bireye girişimci bir ortam tesis ederken diğer taraftan da reayanın vergi ödeme hususunda gücünü artırarak dolaylı yoldan devlete gelir sağlama çabasında olacaktır. Bundan böyle İttihatçı düşünce "kapıkulu" geleneğini reddedip, çağdaş toplumun temel felsefesinin bireyi savunması gerektiğini, bireyin müteşebbis kılınıp, Osmanlı ahalisinin yaşam felsefesinin "teşebbüs-ü şahsi" olacağını bir kez daha ilan ediyordu (Toprak, 1995, s. 3-10).

Özetle İttihatçıların fikirlerinde iktisaden kalkınmanın ehemmiyeti tartışılmaz derecede mühim olsa da esasen öncelikli mesele ve kaygı, devleti kurtarmak olup bu noktada tabi ki devleti kurtarma ve varlığını idame ettirme mefkûresinin iktisadi hedef ve hamlelerden soyutlanması da düşünülemez idi (Erdoğan, 2018, s. 9). İttihat ve Terakkiyi bu noktada mali ve iktisadi tasavvur ve hamleleri yönünden iki kategoride ve dönemde ele almak mümkündür (Demir, 2021, s. 213); 1908-1913 yılları iktidarı denetleyen İttihat ve Terakkinin Liberal İktisat Dönemi, 1913-1918 dönemi ise iktidara hâkim olan İttihat ve Terakkinin Milli İktisat Dönemi şeklinde tasnif etmek doğru olacaktır (Temizgül, 2021, s. 43). Bu arada I. Cihan Harbi Dönemi olarak geçiş ekonomisi dönemi şeklinde de bir başlık daha oluşturmak 1908-1918 dönemini sağlıklı değerlendirmek için isabetli bir adım olacağı kanaati bizde hasıl olmuştur.

3.1. 1908-1913 Liberal İktisat Dönemi

Osmanlı Devleti'nde müsadere ve iltizam gibi uygulamalarla gelir ve servet birikimine engel oluşturan teşebbüslere Tanzimat Fermanı ile son verilmiştir (Türkmenoğlu & Türkmenoğlu, 2021, s. 141). 1840'lı yıllarda modern liberal iktisadi öğretinin tecessümü, tercümesi Aleko Suço, Serandi Arşizen ve Sehak Abru'a ait olan "İlm-i Servet-i Milel" isimli eserle vuku bulmuştur (Karaoğlu, 2013, s. 279). 1880'li yıllara kadar devam eden bu iktisadi düşüncenin karşısında 1880 yılında "Ekonomi Politik" isimli eseriyle iktisadi himayeciliği savunan Ahmet Mithat Efendi Olmuştur (Akşin, 2007, s. 131). Okutulan iktisat derslerinde de hararetle savunulan bu himayeci iktisat yaklaşımı Akçuraoğlu Yusuf Bey, Akyiğitzade Musa Bey, Mizancı Murat Bey, Ziya Gökalp ve Tekin Alp'e kadar uzanan milliyetçilik ekseninde ileride vuku bulacak 'Milli İktisat' yaklaşımının zeminini oluşturmuştur (Karaoğlu, 2013, s. 280). Fakat liberal iktisadi öğretinin oluşmasında ve Meşrutiyetin ilanı ile tatbikinin mümkünatında derginin kurucusu ve yazarları arasında Mehmet Cavid Beyin de bulunduğu "Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası"nın da katkıları izahtan varestedir (Demir, 2021, s. 193).

II. Meşrutiyetin ilanı ile egemen olan liberal iktisat görüşü 1914 I. Cihan harbinin patlak vermesine kadar uygulanmaya çalışılmıştır. Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi gibi Kanun-i Esasi'nin fikri destekçileri de liberal doktrinin etkisinde kalmış ise de Türkiye'de iktisat dersleri ile mekteb-i mülkiyede bu fikrin temellerini atan Sakızlı Ohannes Paşa olarak bilinen Ohannes Kuyumcuyan'dır. Ohannes, iktisadi müdafaanın, devletçiliğin ve tekelci yaklaşımın yanlış olduğunu savunarak Osmanlı'nın

ekonomik kalkınma hamlesi için girişimci özgürlüğe ve mülkiyet hakkına dayalı, serbest ve rekabetçi bir yapının gerekliliğini ileri sürmüştür (Kurt, 2012, s. 111-114).

Sakızlı Ohannes paşanın ortaya koyduğu iktisadi mülahazaları hararetle savunan, II. Meşrutiyetten I. Cihan Harbine kadar İttihat ve Terakki Cemiyetinin izlediği ve tatbik etme imkânı bulduğu liberal iktisadi politikaların mümessili olan aynı zamanda dönemin Maliye Nazırlığı ve Nafia Nazırlığı görevlerini ifa eden Mehmet Cavid Beydir (Ergin, 2017, s. 118). İktisadi himayeciliğe karşı çıkan, özel teşebbüsün ehemmiyetine dikkat çeken, serbest piyasa ekonomisini ve yabancı sermayenin teşvik edilmesini savunan Cavid Bey Osmanlı Devleti'nin ancak dünya ekonomisiyle entegre olmak suretiyle iktisadi kalkınmasını temin ve tesis edebileceğini defaatle vurgulamıştır (Kurt, 2012, s. 114). Dolayısıyla İttihat ve Terakki Osmanlısının liberal iktisat politikaları döneminde bu egemen eğilimi temsil eden ve bu politikaların uygulamasında kilit rol üstlenen Mehmet Cavid Beyi bu dönemle özdeşleştirmek dönemi doğru okuma noktasında rasyonel bir girişim olacaktır (Ahmad, 1996, s. 33).

3.1.1 Mehmet Cavid Bey Dönemi

I. Cihan Harbi öncesinde uluslararası rekabetin zirve noktasına vardığı bir ortamda emperyalist batılı ülkeler sahip oldukları mali ve iktisadi denetim vasıtalarıyla Osmanlı'nın devlet politikalarını, menfaatleri doğrultusunda tesis etmek hususunda en basit siyasi vakıalarda dahi kullanmaktan geri durmamışlardır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti de ayakta kalabilmek için bu emperyalist batılı devletlerden birini diğerine karşı bir denge unsuru şeklinde kullanmaktan geri durmamış fakat bu dengeyi tesis ederken de kerhen siyasi ve iktisadi tavizler vermekten gayri bir yol ve çare de bulamamıştır (Şener, 1990, s. 209). İttihat ve Terakkinin devlet yönetiminde etkin bir rol oynamaya başladığı sıralarda iktisadi tasavvurlarında henüz daha belirgin bir vaziyet alamayan tutum ve davranışları, bu mezkûr yapısal âmiller ve harici sebeplerle liberal mülahazalar ekseninde belirginleşmeye başlamıştır (Ergin, 2017, s. 118). İşte bu noktada liberal iktisadın hem düşünürü hem bilim adamı hem de iktidarda karar sahibi ve de uygulayıcısı pozisyonunda Maliye Nazırı olarak kabineye giren ilk İttihatçı isim Mehmet Cavid beydir (Eroğlu N. , 2002, s. 165).

Selanikli bir tacirin evladı olan Cavid Bey 1908-1914 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyetinin liberal iktisadi politikalarının mimarı ve mali siyasetinin ruhudur (Tuncer, 2006, s. 16) (Ergin, 2017, s. 118). Yaşadığı dönemde serbesti-i mübadele (liberalizm), sosyalizm ve usul-i himaye (karma yaklaşım) şeklinde vuku bulan üç farklı siyasal iktisadi öğreti arasında klasik okulun ortaya koyduğu liberalizmin takipçisi olmuştur (Şahin, s. 5). Gerek kaleme almış olduğu dört ciltlik "İlm-i İktisat" eserinde gerekse de hem yazar hem de yayıncı kadrosunda bulunduğu "Ulum-i İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası"nda devletin iktisadi alandan çekilmesini savunarak, her türlü iktisadi korumacılığa karşı çıkmış ve serbest piyasa ekonomisini iktisadi bunalımdan bir çıkış vizesi olarak görmüştür (Aydın, 2015, s. 10).

Uygarlığın ve terakkinin en önemli hizmetkârı olarak serbest ticareti işaret eden Cavid Bey ticareti engelleyen her türlü teşebbüsü reddetmiş, himayenin de içeride her türlü ilerlemeye engel teşkil edeceğini, fiyatlar genel düzeyinde (enflasyonda) bir yükselmeye sebep olarak tüketicileri ekstra

fedakârlığa mecbur bırakacağını bu bakımdan en uygun fiyat seviyelerinin serbest rekabet koşullarında vuku bulacağını, sanayide ilerlemenin de himayecilikle değil sermaye birikimi ve ilmi sahadaki ilerlemeyle mümkün olacağını belirtmiştir. Bu noktada en basit ve sıradan sanayilerin bile sermayeyle ilerleyebileceğini, sermaye olmadan hiçbir yeni ve mühim teşebbüslerde bulunulamayacağını belirtmiş ve serveti biriktirmenin de üç vasıtadan mürekkep olduğuna dikkat çekmiştir ki bunlar da tabiat (doğa), sermaye ve son olarak da gayret ve çalışma olup bu unsurları bir araya getirecek olanın da müteşebbis olduğunu işaret etmiştir (Tuncer, 2006, s. 16-17). Bu üç unsur arasında eğer sermaye birikimi yeterli değil ise bu eksikliğin yabancı sermayeyi ülkeye çekerek temin edilmesini savunmuştur (Aydın, 2015, s. 10). Yabancı sermayeyi ülkeye çekme teşebbüslerinin en belirgin yönü de yabancı sermayeli şirket ve kuruluşların desteklenmesi ve özel teşebbüsün özendirilmesi ile olmuştur (M. Cavid Bey, 2001, s. 9). Ayrıca ülkenin ulaşım, aydınlanma, iletişim gibi kollektif ihtiyaçların temininde de yabancı sermayeye ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir (Şahin, 2023, s. 8). Zira batının pazarı haline gelen bir ulusun en azından üretimde ve pazarlamada etkin olabilmesi için ulaşım probleminin çözülmesine vurgu yapmıştır. Burada ülkelerin durumu insan vücudu üzerinde tasavvur edilir ise ticaret vücuttaki kana, yollar ise vücuttaki damarlara tekabül etmektedir. Yolları elverişli olmayan ülkelerin hem ticareti hem ziraatı olumsuz yönde etkilenecektir. Yollardan mahrum kalmak, madenlerin işletilememesine (ki onunda şahıslarca işletilmesinin ulusun zenginleşme alametlerinden biri olduğunu ileri sürmektedir) ve ziraattan hakkıyla istifade edilememesine sebep olacak bu da üretimin artmamasına, genel ulusal gelir düzeyinin artmamasına hasılı olumsuz şekilde maliyeye de doğrudan tesir edecektir (Eroğlu N. , 2002, s. 170-175). Ayrıca Osmanlının bir tarım toplumu olması münasebetiyle sanayide ilerlemenin başka sahalarda değil ziraat sahasında mümkün olabileceğini zira her ülkenin iktisadi çabalarının en güçlü olduğu alanlarda hasretmesi gerektiğini bundan gayri sanayi hamlelerini istemenin hem bir hayal peşinde koşmak hem de hazineyi lüzumsuz masrafa sokmak olacağını dolayısıyla bu alanda Adam Smith'in Ulusların Zenginliği eserinde savunduğu "Mutlak Üstünlükler Teorisi" anlayışıyla hareket etmenin önemini vurgulamıştır (Demir, 2021, s. 194-195).

Öte taraftan devletin de toplumun millet halinde tecessüm etmiş bir uzvu olduğunu ve başlıca vazifelerinin güvenlik, asayiş, savunma, adalet ile iktisadi olarak da bayındırlık hizmetleriyle alt yapı yatırımları olduğunu dile getirmektedir (Karaman, 2004, s. 73). Hükümetlerin bireyler arasından vuku bulacak problemleri çözmekten ve var olan genel ahengin müdafaasından öte vazifelerinin bir de serbest ticaretin gerektirdiği tedbirleri almak olduğunu hiçbir zaman hükümetin tacir olmaması gerektiğini belirtmektedir (Tuncer, 2006, s. 15-16).

Serbest rekabet koşulları altında mübadelenin iktisadi terakkide ehemmiyetine dikkat çeken Cavid bey bir taraftan Osmanlının uluslararası ticarette hammadde ihracatçısı bir tarım ülkesi olarak eklemlenmesi gerektiğini diğer taraftan dış ticaretin gümrük, vergi ya da resim gibi engellerden arındırılması gerektiğini öne sürmüş, dahilde ve hariçte kendiliğinden vuku bulacak iş bölümünün ülkeyi iktisadi terakkide üst seviyelere taşıyacağını belirtmiş, sermaye kavramının yanında müteşebbis kavramını da öne çıkararak özel teşebbüsün özendirilmesi gerektiğine dikkat çekmiş ve bu noktada

bireylerin iktisadi özgürlüğünü vurgulamıştır (Şahin, 2023, s. 10). Zira himayecilerin öne sürdüğü şekilde bir dış ticaret politikası tesis edilerek fabrikalar, tesisler kurulsa dahi burada vuku bulacak zenginliğin tabana yayılmadan ancak belli kişi ya da grupların zenginleşmesine katkı sağlayacağını dolayısıyla toplumsal refaha ulaşabilmenin anahtarının serbest ticari ilişkiler zemininde kişisel çıkar olduğuna dikkat çekmiştir. Bu sebeple sosyalizm gibi bireyci anlayışı reddeden tüm yaklaşımların karşısında durarak üretken bir sermayenin toplumcu yaklaşımdan ziyade münferit bireyci bir anlayışla mümkün görmüş, bu tutumun ayrıca bireylere bir sorumluluk duygusu yüklediğini ileri sürerek hürriyet mefhumunu iktisadi terakkinin olmazsa olmaz âmili kabul etmiştir (Demir, 2021, s. 193).

Sermayelerini kiraya verenlerin faiz oranlarını münferiden değil arz-talep kuralları çerçevesinde serbest rekabet koşulları altında belirlemesi gerektiğini bundan başkasının tefecilik anlamına geleceğini bunun da hem ahlâken hem de iktisaden kötü bir davranış olacağını belirten Cavid Bey rekabetin iktisadi hayatta maddi ve manevi terakkinin teminatı olarak görmüş, bunun yanında mülkiyet hakkına da ayrıca dikkat çekmiştir. Mülkiyet hakkını bir ülkede en mühim ilerleme ve medenileşme hadisesi olarak kabul etmiş bunun temin edil(e)meyeceği yerde tasarrufun dolayısıyla sermaye birikiminin de cılız kalacağını dile getirmiştir (Tuncer, 2006, s. 16-17). Zira insanların edindiği servetin ulusun zenginliğini sağlayacak olan sermayeyi teşkil edeceğini bunun kişisel tasarruflarla hız kazanacağını ileri süren Cavid Bey tasarruf fikrinin yayılması gerektiğini bu durumun da en nihayetinde sermaye artışını sürekli bir hale sokacağını ifade etmiştir (Şahin, 2023, s. 8).

Öte taraftan bu dönemde yine liberal politikalar ekseninde kamu istihdam alanının daraltılarak özel sektör alanının genişletilmesi maksadıyla "Teşkilat ve Tenkisat Kanunu" çıkartılarak memur istihdamında önemli ölçüde azaltmalara gidilmiş, öte taraftan kurulan yeni şirketler vasıtasıyla özel sektörde istihdam alanı genişletilmiş, ilave olarak da halk borsaya ilgi göstermiş ve yerli sermayenin güçlenmesine sebep olmuştur (Şahin, 2023, s. 6).

Bir başka mühim düzenleme de 1930'lu yıllara kadar yürürlükte kalacak olan bina ve arazilerin vergi yapılarındaki aksaklıkları gidermek üzere 1910'da yürürlüğe konulan Musakkafât Kanunu ile getirilmiştir (Eroğlu N. , 2002, s. 171). 1860'lı yıllardan II. Meşrutiyete kadar tek bir vergi rejimi içerisinde emlak vergisine tabi tutulan arazi ve binaların, bu düzenleme ile ayrı vergi rejimlerine tabi tutularak binaların vergiye konu olacak matrahları, gayrisafi iratları göz önüne alınarak tespit edilmiş ve tahrir değerleri de bu ölçülerle kayda geçirilmiştir. Arazilere münhasır vergi düzenlemesi ise 1931 yılında kabul edilmiştir (Eroğlu O. , 2010, s. 76-77).

Buradan Cavid Beyin gerek yazılarında gerek bakanlık yaptığı dönemde mali konulara da ayrı bir ehemmiyet verdiği ve güçlü bir mali yapının güçlü bir iktisadi ve hukuki yapıya dayandığı görüşünü taşıdığı bilinmektedir. Bu hususta Meşrutiyet Anayasası (Kanun-i Esasi) ile mali haklara bir düzenleme getirilerek yasal dayanağı bulunmayan müsadere ve angarya gibi reayaya yönelik haksız ve orantısız mali külfet yükleme eylemlerine son verilmesi bu görüşü desteklemektedir (Karaman, 2004, s. 74).

Maliyesi hür olmayan bir milletin hür ve müstakil bir yaşam tesis edemeyeceğine inanan Cavid Bey devlet maliyesinin çıkarlarını tüm çıkarların üzerinde görmüştür (Şahin, 2023, s. 10). Bu noktada liberal anlayışın içinde olan Cavid Beyin Osmanlının fiskalizm anlayışının karşısında anti-fiskalizm bir tutum ile Osmanlının mümkün olduğunca devlet gelirlerini artırma eğiliminin karşısında olması beklenirken harp ortamının getirmiş olduğu özel durum sebebiyle aynı yönde bir anlayışa teveccüh etmiş ve devlet gelirlerini artırarak ülke maliyesini güçlendirme eğilimine yönelmiştir (Şahin, 2023, s. 13).

Devleti sevk ve idare eden, politikalar üreten, ortaya koyan, tatbik eden ve bir takım hak ve yetkileri bulunan Hükümetlerin iki mühim imtiyazına dikkat çeken Cavid Bey bunlardan birinin "yasa yapmak" diğerinin "vergi salmak" olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla her ulusun medenileşme hamleleri çerçevesinde ifa edecekleri vazifelerle akabinde üstlenecekleri masrafların artacağını, devletin bu noktada ifa edeceği görevler karşısında yüklendiği masrafları finanse etme hususunda üç kaynaktan beslenebilme imkanına sahip olduğunu ve bunların mülk gelirleri, vergi gelirleri ve son olarak da borçlanma gelirlerinden mürekkep olduğunu belirtmiştir (Tuncer, 2006, s. 18).

Devletin sahibi olduğu mal ve mülkün satışıyla veya trampası ya da icarıyla edinilebilecek mülk gelirlerinin dışında Cavit Bey vergiyi, milletin umumi masraflarını ve ortak taahhütlerini karşılayabilmek için her şahsın hissesine isabet eden pay olarak tarif etmiştir. Burada umumi masraflar tabiri devlet hizmetlerinin gerektirdiği masraflara, ortak taahhütler ise geçmişte ortaya çıkmış olan olağanüstü ihtiyaçlar neticesinde resmi olarak kabul edilmiş borçlanmaların anapara ve faizlerini içine almaktadır. Bu açıdan bir milletin farklı nesilleri arasında bir irtibat ve yardımlaşma esası mevcuttur. Nasıl ki geçmişteki borçlanmalar şimdiki nesiller tarafından ödeniyorsa, şimdiki halde ortaya çıkan olağanüstü ihtiyaçların sebep olacağı borçlanmalar da gelecekteki nesiller tarafından ödenecektir. Bundan dolayıdır ki verginin tarifinde "ortak taahhütler" tabirine ihtiyaç duyulmaktadır (M. Cavid Bey, 2001, s. 319).

Devletin ifa ettiği hizmetlerden yararlananların bunun karşılığında devletin topladığı/toplamak istediği vergiyi ödememelerinin bir çeşit hırsızlık olduğunu dile getiren Cavid Bey verginin bir toplumun her bireyi için mukaddes bir borç olduğunu vurgulamıştır (Tuncer, 2006, s. 18). Ama bu vergilerin fedakârlık derecelerini ölçmek ya da tayin etmenin pek mümkün olmadığına da dikkat çekmiştir (M. Cavid Bey, 2001, s. 322). O yüzden vergilerin hafif ya da orta derecede olması gerektiğini belirtmektedir (Tuncer, 2006, s. 18). Yüksek vergi oranlarının hem üretimi hem de sermaye birikimini engelleyeceğini vurgulamaktadır (Şahin, 2023, s. 8). Zira servet ve refah düzeyinin vergi düzeyi ile ters orantılı olduğunu, yüksek orandaki vergilerin toplumu bunalıma sürükleyebileceğini ileri sürmektedir (Tuncer, 2006, s. 18). Diğer taraftan ulusun kuvveti ile reayanın kuvveti arasında doğrusal ilişki kurarak ülkelerin terakkisinin ticari faaliyetlerin hacminin artması ve reayadan elde edilecek vergi gelirleriyle mümkün hale gelebildiğini dolayısıyla vergi muafiyetlerini tasvip etmediğini sadece toplumun en fakir olan kesimine muafiyetin uygulanabileceğini belirtmektedir (Şahin, 2023, s. 10).

Son olarak bir de verginin hangi kaynak üzerinden ve hangi tarife ölçüsüne göre alınması gerektiği en çok münakaşa edilen konulardan biri olmuştur. Cavid bey verginin sermayeden ziyade gelir

üzerinden alınması gerektiğini ve bunun da artan oranlı değil düz oranlı tarifeyle yapılması gerektiği üzerinde karar kılmıştır. Zira devletin ilk aşamada sermayenin kıymetini ve gerçek büyüklüğünü takdir etmesinin pek mümkün olmadığını dolayısıyla kıymeti sağladığı gelire göre tahmin edileceğinden gelir üzerinden alınmasının daha uygun olacağını savunmuştur. Öte taraftan ülkede sermaye sahibi olmasa da olmadığı halde gelir elde eden serbest sanayi elemanları olduğu için gelir üzerinden vergi alınmasının daha doğru olacağı kanaatini taşımıştır (M. Cavid Bey, 2001, s. 13). Diğer taraftan verginin sermaye değil de gelir üzerinden alınmasının toplumsal dengeyi bozmaması açısından da gerekli görmüştür (Demir, 2003, s. 143). Ayrıca artan oranlı tarifenin hile yapmaya uygun bir ortam oluşturacağını, reayayı da bu hususta hileye teşvik ederek cesaretlendireceğini ve en nihayetinde devlete vergi gelirlerinde mühim kayıplar yaşatabileceği endişesi ile düz oranlı tarifenin artan oranlı tarifeden daha esaslı ve sağlam bir tarife olduğu mülahazasına kanaat getirmiştir (M. Cavid Bey, 2001, s. 322).

Devletin gerek sunduğu hizmetler karşısında gerek ihtiyaç duyduğu gerek karşı karşıya kaldığı mali problemleri bertaraf etme hususunda müracaat edebileceği bir diğer finansman aracı borçlanmadır. Cavid Beye göre borçlanmak iyi midir? kötü müdür? Vergi mi avantajlıdır yoksa borçlanma mı? sualleri sürekli mülahazalarını meşgul eden suallerdir. Öncelikle şunun cevabını vermek gerekir ki bir finansman ihtiyacı hasıl olduğu vakit bu iki gelir türünden birine müracaat edilebilir. Borçlanmaya başvurulur ise ileride bunun yeniden itfası için tekrar vergiye müracaat edilmesi gerekeceğinden nihai gelir kaynağı doğrusu vergidir. Dolayısıyla borçlanmaya istisnai durumlarda müracaat edilmelidir. Bu istisnai durumlardan bir tanesi hükümetlerin seleflerinden devraldıkları mal ve hizmet yükümlülüklerinin ziyadesiyle fazla olması ve bir külfet oluşturması durumunda halef olan hükümetler borçlanmaya gidebilir. Bir başka durum, olağanüstü dönemlerde olağanüstü giderleri karşılama konusunda vergiler, ihtiyaç duyulan geliri hemen temin etmede yeterli olmayıp bir miktar zamana ihtiyaç duyulabilir. İşte böyle ivedi bir hâl vuku bulduğunda gereksinim duyulan geliri vergi yoluyla temin edene kadar borçlanmaya arızi olarak tahvil ya da başka nev'i araçlarla müracaat edilebilir. Yine olağanüstü bir dönemde devletin gereksinim duyduğu geliri vergi yoluyla temin etmesi mümkün olmayabilir. Yani mevcut vergiler yeterli olmadığı zaman yeni vergiler koymak, mevcut vergileri artırmak ya da var olan doğal vergi gelirlerini toplamak imkânından da yoksun kalınabilir. Bu durumda da verginin yanında ani vuku bulan sıkıntıları bertaraf etmek için yani "ihtiyac-ı fevkalade zamanında asi olan istikrazdır, vergi ancak buna bir muavin olabilir" sözünden hareketle tıkanan imkânları genişletmek amacıyla borçlanmaya müracaat edilebilir. Zira bu duruma İngiltere'nin Kırım savaşı sırasında bütçe açığıyla yalnız vergi ya da yalnız borçlanma olmayıp her ikisiyle birlikte ancak başa çıkabilmesi örnek gösterilebileceği gibi Balkan ve Trablusgarp Harpleri sırasında finansman ihtiyacını gidermek için temin edinilen borcun yanında "Harp Vergisi Kanunu Layihası" gibi ek vergiler de örnek teşkil edebilir (Eroğlu N. , 2002, s. 178-179). Öte taraftan borçlanmanın iyi mi kötü mü olduğu sualine gelindiğinde ise eğer borçlanma yoluyla edinilen kaynaklar faydalı işler meydana getiriyor ise ya da ülke savunmasına tahsis ediliyor ise yararlı, yok israfa kanalize ediliyor ise servet oluşturmayacak hususlarda sarfediliyor ise zararlıdır. Ayrıca borçlanma yoluyla faiz ödemelerinin içeride kalmayıp dışarıya gideceği endişesini taşıyan ve böylelikle yabancıların iştirakine karşı çıkanlar her ne kadar taşınılan kaygılarda

haklı olsalar da burada bulunmayan bir sermayenin ülkeye kazandırılmasıyla karşılığında ödenilecek faizden çok daha fazlası kazanılıyorsa bu konuda endişe duymamalılardır (Tuncer, 2006, s. 18).

Cavid bey döneminde maliye teşkilatının idaresinin modernleştirilmesi hususunda, bütçe yönetiminde ve denetiminde de âdem-i merkeziyetçi yönteme dayanan eski usul muhasebe kayıt sistemi terk edilerek yerine merkeziyetçi yönteme dayanan "Muhasebe-i Umumiye Kanunu" getirilmiştir. Böylece Mahalli idarelerin devlet tarafından bütçe denetimine imkân vermeyen âdem-i merkeziyetçi yöntemin yerine bu imkânı sunan merkeziyetçi bir yönteme geçilmiş ve teftiş heyetleri oluşturulmuştur (Şahin, 2023, s. 10). Yine batılı anlamda ilk defa modern bütçe Cavid Beyin döneminde (1909) kabul edilmiştir. Cavid Beyin Meclis-i Mebusanda bu bütçe görüşmesinde altı yüz yıldan beri ilk defa genel kamu hizmetlerine sarfedilecek harcamanın milletvekilleri tarafından kabul edilen vergilerle karşılanmasına müsaade edileceği, bu durumun ulusal mali egemenliğin bir emaresi olduğu bunun da bütün egemenliklerin temeli olduğuna işaret edilmiştir (Tuncer, 2006, s. 18).

1908 ihtilalinden I. Cihan Harbinin sonuna kadar ülke maliyesinde ve ekonomisinde en önde gelen Cavid Bey Maliye Nazırlığı sırasında iktisadi konu ve meselelerde düşüncelerini uygulama imkânını bulmuşsa da o dönemin şartları göz önüne alındığında bu konuda ne ölçüde başarılı olduğu münakaşaya açıktır. Özellikle I. Cihan Harbinin başlaması ve Osmanlı Devleti'nin bu harbe girmesi liberal politikaları ihtiva etme konusunda engeller oluşturmuştur (Şahin, 2023, s. 5-6)

3.2. Geçiş Dönemi (Harp Yılları)

II. Meşrutiyetin ilanından I. Cihan harbine kadar olan dönem (1908-1913) Osmanlı toplumunun ulus olma yolunda sermaye birikimi problemlerini aşma arayışları dönemidir (Toprak, 1995, s. 67). Bu dönemin sonuna doğru piyasa ekonomisinin işlerliğini kaybetmesi, kişisel çıkarların toplumsal çıkarlarla uyuşmadığının açıkça belirginleşmesi ve bunlar gibi savaşın sebep olduğu çarpıklıkların ortaya çıkmasıyla iktisadi sahada tecessüm edecek politikaların artık devlet güdümünde vuku bulmasının gerekliliği tebarüz etmeye başlamıştır (Duş, 2000, s. 19). Dolayısıyla bu savaşa kadar liberal iktisadi politikalar ekseninde hamleler yapan İttihat ve Terakki savaşla beraber izlediği iktisat politikalarında zorunlu olarak bir değişikliğe gitmek durumunda kalmıştır (Şener, 1990, s. 211). Milli ticareti artırma ve güçlendirme meselelerinin gündeme geldiği bu dönemde Cavid Bey savaşın vuku bulmasıyla Maliye Nazırlığından istifa etmiş vekaleten bu görevi Dahiliye Nazırı Talat Paşa üstlenmişse de geri planda her türlü gelişmeden Talat Bey Cavid Beyi haberdar ederek yine Osmanlı Maliyesinin güçlü bir adamı konumunda olmaya devam etmiştir (Toprak, 1995, s. 32).

Savaşla beraber milli ticaret, milli şirket, ulusal banka gibi görüşler çerçevesinde liberal iktisadın yerini "milli iktisat" öğretisi almaya başlamıştır (Toprak, 1995, s. 60). Harp yıllarında tekâmül etmeye başlayan "milli iktisat" düşüncesi bundan böyle devleti devreye sokarak jandarma devlet anlayışından sıyrılıp pozitif eylemler üstlenen devlet öngörüsünü zihinlere yerleştirmeye başlamıştır (Duş, 2000, s. 19). Bu savaş dönemi aslında Osmanlı ekonomisi için ne tam anlamıyla liberal ne de tam anlamıyla milli olarak nitelendirilmekten ziyade bir geçiş dönemi olarak konumlandırılabilir. Zira liberal düşünceler

terkedilmiş olsa da milli iktisat uygulamaları sınırlı olmuş, daha çok fikri mülahazalar tekâmül etmiştir (Temizgül, 2021, s. 43). Aslında Balkan savaşlarında alınan yenilgilerden sonra liberal düşünceye alternatif politika arayışları çerçevesinde "iktisad-i milli" meselesi daha hararetli bir vurguyla dillendirilmeye başlamıştır (Önen, 1996, s. 198). İttihat ve Terakki devrinde milli iktisat mülahazalarının bu şekilde tekâmül etmesinde şüphesiz cemiyetlerin de mühim bir yeri olmuştur. 1908'de Türk Derneği, 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti ve 1912'de nihai şekli tecessüm eden Türk Ocağı'nın da istihdafı; *"millî serveti korumak ve çoğaltmak için her türlü meslek ve sanat erbabı ile görüşerek İktisadî ve ziraî teşvik ve irşatlarda bulunacak ve bu gibi müesseselerin doğup yaşamasına elden geldiği kadar yardım edilecektir"* şeklinde belirtilmiştir. Sonraki yıllarda da milli iktisat düşüncelerini müzaheret etmek üzere Millî Fabrikalar Cemiyeti, Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye Cemiyetleri kurulmuştur (Demir, 2021, s. 201).

I. Cihan Harbi öncesi iflas eden Osmanlı maliyesi Almanlardan temin edilen kredilerle toparlanma imkânı bulup varlığını idame ettirmeyi başardıktan sonra da Almanya ile bir yakın temas hali vuku bulmuştur (Eroğlu N. , 2002, s. 170). Bu yakınlaşma Osmanlının hem askeri hem de idari müesseselerinde Alman nüfuzunun ve iktisadi doktrininin etkisinin belirginleşmesine sebep olmuş ve bu etkiler neticesinde İttihatçılar bir taraftan Alman İktisat okulunun da etkisiyle milli politikalar geliştirmeye başlarken diğer taraftan 1913 yılının 31 Ocak tarihinde de Müdafaa-i Milliye Cemiyetini kurmuşlardır (Kurt, 2012, s. 126). Daha sonra aynı yıl içerisinde İttihat ve Terakkinin tertip ettiği bir kongrede alınan kararların 2. maddesinde; "*İttihat ve Terakki Fırkası, siyaset-i iktisadiye-i milliyenin istiklalini müşkülata koyan ve ecnebilere taallûk eden imtiyazat ve istisnaat-ı maliye ve iktisadiyeyi ref'e çalışacağı gibi alelûmun kapitülasyonların dahi kaldırılması esbabını istikmal etmeyi en mukaddes gaye addeder"* şeklinde yer alan hükmü hem emperyalist sömürü düzenine karşı başkaldırının ilk resmi metin statüsünü kazandırmış hem de iktisad-i millinin temini için ilk yapılması gerekenin yabancılara tanınan imtiyazlara son verilerek statülerinin belirlenmesi anlamını ihdas etmiştir (Önen, 1996, s. 197-199). Zira bu görüşün tecessüm etmesinde I. Cihan Harbine İttifak Devletleri yanında giren Osmanlının üzerinde Almanya, Fransa ve İngiltere'nin halâ en fazla imtiyazdan yararlanma emellerini taşımaları ve bu hususta adeta bir yarış içinde bulunmaları da etkili olmuştur. Cavid Bey bu çerçevede bir taraftan kalkınmanın yabancı sermayeden bağımsız olmayacağını vurgularken diğer taraftan da bu yabancı sermayenin kapitülasyonlar aracılığıyla vuku bulan imtiyazatların ülkeyi sömürdüğünü belirterek bu durumu sonlandırmak için milli bir sermayenin meydana getirilmesi ivediliğini dile getirirken öte taraftan iktisad-i millinin gerekliliğine de dikkat çekmiştir (Tuncer, 2006, s. 9). Bu noktada Osmanlı İmparatorluğunun bakiyesi ile bir devlet kurma gayesini taşıyan İttihatçılar uluslaşma sürecinde millet oluşturma hamlesini iktisadi bir politika haline getirmiş ve milli şuurun kazanılması, iktisadi gayelerin gerçekleşebilmesi hasılı Milli Devletin kurulabilmesi için iktisadi alanda Müslüman-Türk girişimci sınıfın oluşturularak ve desteklenerek gayri-müslim sınıfın nüfuzunun azaltılması ve milli bir burjuvazinin oluşturulması Milli İktisadın temel mefkuresini oluşturmuştur (Erdoğan, 2018, s. 3). Tabi bu düşünce bu süreçte gayri-müslim unsurların üretim ve ticaret zincirinde hâkim pozisyonlarının verdiği güvenle ayrılıkçı eğilimlere girmeleri sonucunda da tekâmül etmiş ve sahip oldukları olağanüstü iktisadi güçlerine karşı rekabet

etme gücü olmadığından dolayı köşesine çekilen ve gerileyen Müslüman-Türk'ün "Devleti Kurtarma" saikiyle hareket etmesini temin etmek gayesiyle tecessüm etmiştir (Önen, 1996, s. 199).

Ayrıca Milli İktisat mefhumunun yerleşmesinde Balkan savaşları neticesinde alınan yenilgiden sonra cereyan eden milliyetçi hareketlerle vuku bulan Türkçülük idealinin de mühim bir etkisi olmuştur (Kurt, 2012, s. 120). Türkçülük idealinin o dönemde fikri mimarlarından biri olan Akçuraoğlu Yusuf Bey, Türklerin Avrupa sermayesinden istifade ederek içeride yerli ve milli bir burjuva sınıfı oluşturulmasının ehemmiyetini vurgulamış, aksi halde bunun başarılamayıp sadece memur, asker ve köylü sınıfından mürekkep bir toplum olarak kaldığı vakit Türk toplumunun asla çağdaşlaşamayacağını ve en nihayetinde de iktisadi kalkınmanın bir devlet teşekkülünün ön ve en temel koşulu olduğunu hararetle her bulunduğu ortamda deklare etmiştir (Erdoğan, 2018, s. 3). İşte bu noktada "Milli İktisat" milliyetçi söylemlerin iktisadi sahada bir yansıması olarak vuku bulmuştur (İnceoğlu, 2015, s. 38).

Bunlarla beraber Osmanlı toplumunda savaş yıllarında tüccarın aşırı kâr ile satışı, illegal yollarla memurun ticaret yapması gibi çarpıklıklarla ortaya çıkan ahlak buhranını salt mevzuatla önlemenin imkânsız olduğu, iktisad-i milliyeyi terakkiyeyi temin etmek için de ahlak probleminin çözülmesi gerektiği elzemliğini koruduğundan, ahlakın problem olarak aşılamadığı toplumlarda milli iktisadın güçlenemeyeceği gerçeği de değiştirilemediği ve de bu iktisadi kargaşayı aşmanın güçlü bir inzibata ve belirli bir teşkilata malik himayeci bir devlete gereksinimi zorunlu bir hâl almıştır (Duş, 2000, s. 20). Dolayısıyla bu dönemde ekonomik kargaşayı giderme ve düzenleme işini devlet bizatihi üstlenerek "Milli İktisat Politikası"nı bu aşamada iktisadi müdahalenin teorik bir argümanı olarak kullanmıştır (Önen, 1996, s. 201). Dış ticaretten, kambiyo rejimine iaşe temininden burjuva sınıfının yaratılmasına birçok alanda devletin etkinliği ve kontrolü artmış, bu çerçevede iktisadi hadiselerin kontrolü İktisadiyat ve İaşe Meclisleri gibi danışma meclisleriyle sağlanmak istenmiş hatta savaşın sonlarına doğru devletçi tutumda adeta yürütme organı anlayışıyla İaşe Nezareti dahi kurulmuştur (Toprak, 1995, s. 130).

I. Cihan Harbinin getirmiş olduğu olağanüstü koşullar piyasa mekanizmasındaki dengeyi altüst etmiş yeni yeni toparlanma sürecine giren Osmanlı ekonomisini savaş gereği dışa kapatarak yepyeni ve derin bir bunalımın içine sokmuştur. Savaşla beraber bir taraftan seferberlik temel gıda maddelerine olan talebi arttırırken diğer taraftan ordu gereksinimlerini temin etmek üzere kimi zaman satın almayla kimi zaman ise müsadere yöntemiyle piyasaya müdahalede bulunmuş ve bu durum cephe gerisinde zaten fakir olan halkın yaşam düzeyini iyiden iyiye mütemadiyen aşağı çekmiştir. Öte yandan olağanüstü giderleri karşılamak ve finans sorununu çözmek üzere pek seçeneği olmayan devlet bu durumu emisyon matbaasını çalıştırarak yani karşılıksız para basarak çözmek istemiştir. Tabi doğal olarak bu durum tedavüldeki para arzını daha da arttırarak bir taraftan efektif talebin daha da canlanmasına sebep olurken mal ve hizmet miktarının ise aksi yönde artmadığı gibi bir de azalması sonucu enflasyonu görülmedik ölçüde yükseltmiş ve savaş ortamındaki psikolojik havadan mütevellit kıtlık probleminin zihinlere yerleşmesine sebep olmuştur (Toprak, 1995, s. 161). Bu zor koşullar altında dahi devlet gerekirse kıtlık gibi vuku bulan hadiselerden yararlanarak Müslümanı kayırıp Türk'e imtiyazlar tanıyarak yerli ve milli burjuvanın yaratılması saikiyle yürütülecek iktisadi politikalar üzerinde karar kılmıştır

(Erdoğan, 2018, s. 8). Tabi buna karar kılarken ülke iktisadına nizam verebilmek için mesleki dernek ve loncaların gerekli donanıma ve meslek ahlakına erişmesi gerektiğine de özellikle dikkat çekmiştir. Günümüzde de meslek etiği denilen bu durumun oluşması ve milli iktisat anlayışının ulusal düzeye tekamülü için meslek sınıflarının geliştirilmesi ve esnaf korporasyonlarının yerel düzeyden ulusal düzeye çıkartılmasının gerekli olduğu hususunda görüş birliği oluşmuştur (Duş, 2000, s. 20).

I. Cihan Harbi devam ederken Türkçülük idealinin diğer bir mimarı olan Ziya Gökalp ise bir matbuatında iktisad-i millinin temini için olmazsa olmaz şartın millet seviyesinde bir topluluğun oluşmasıyla mümkün olduğunu, buradan hareketle de millet mefhumunun üç aşamadan mürekkep tekâmül edeceğini ifade etmektedir. Gökalp'e göre evvela aile iktisadı, sonrasında şehir iktisadı en son olarak da milli iktisat vuku bulmalıdır ki en sonuncusu olan Milli İktisadın iki devresi vardır: *"Birinci devre millî istihsal millî istihlâki tamamıyla tekabül ederek milleti iktisaden kendi kendine kifayet edecek bir hale getirir. İkinci devre inkisâm-ı servet adilane bir şekil alarak bütün efrad-ı millet medeniyetin feyzlerinden mütena'im olmaya başlar"*. Filhakika durum böyleyken belirtilen bu üç aşama birbirinden münferit olamaz ve müstakil düşünülemez. Zira şehir iktisadı hâkim olan kavimlerde aile iktisadının izlerinin bâki kaldığı, Milli iktisadın hâkim bulunduğu kavimlerde ise aile ve şehir iktisatlarının izlerinin bâki kaldığı izahtan varestedir (Erkek, 2017, s. 718).

3.3. 1913-1918 Dönemi Milli İktisat Politikaları

Meşrutiyetin mimarlarını teessür ve endişeye sevk eden en mühim hadiselerden biri Osmanlı Devleti'nin iktisaden esaret altına girmiş olmasıdır. Duyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankası gibi kurumlardan borçlanmalar, kapitülasyonlar ve bunların sebep olduğu ekonomik baskılar altında ticarette, gümrükte, lojistikte ve dahi doğal kaynakları çıkarıp işleme de vuku bulan acziyet iktisadi kalkınma hamle ve hayallerini yok etme derecesine getirmiştir. Türklerin milli bir idealden yoksun olduğu kadar iktisadi sınıflardan mahrum bir şekilde memur, çiftçi ve asker sınıflarından mürekkep olması gibi muazzam bir dert Meşrutiyetin yapısını içten içe kemirmiştir (Tunaya, 1959, s. 62). Osmanlı Devleti'nde Türkler bu şekilde bir vaziyetin içerisindeyken Ermeni, Rum ve Yahudi gibi ecnebi azınlıkların zanaatla ve ticaretle meşgul olmaları, vergi vererek askerlik görevinden dahi muaf tutulmaları bir taraftan bu azınlıkların günden güne zenginleşmelerine, sermaye ve ticaret hasılı piyasa ekonomisi üzerinde hakimiyet kurmalarına imkân tanırken diğer taraftan Türkleri ise daha yoksul bir vaziyetin içerisine sürüklemiştir (Gökbayır, 2012, s. 89-90).

Cemiyetin adeta mümessili olarak uzun yıllar Maliye Nazırlığı görevini ifa eden Cavit bey Osmanlı toplumunun toprağı işlemesinin, fabrikayı kurmasının, ticarethaneleri açmasının ancak sermaye aracılığıyla mümkün olabileceğini savunurken dahi bu sermayenin çok büyük bir kısmının gayri-müslimlerin elinde bulunduğunu, bunların da kapitülasyonlar sayesinde devlet için mühim bir finansman aracı olan vergi gibi yükümlülüklerden muaf tutulduklarını belirtmektedir (Semiz, 2014, s. 238). Cavid bey ecnebilerin bu mali baskılarına ve kapitülasyon imtiyazlarının bu yıkıcı etkileri karşısında Osmanlı devletinin gerekli tedbirleri ivedilikle alması gerektiğini dile getirmiştir (Eroğlu N. ,

2002, s. 174). Bu yabancı kurum ve kuruluşların yabancı ülkelerin himayelerinde de bulundukları için Osmanlıya karşı aidiyet duygusunu taşımadıklarını, Osmanlıya bu şekilde kendi devletleri olarak bakmadıkları gibi İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktisadi politikalarına da direniş göstermelerini mühim ve aşılması gereken bir problem olarak belirten Cavid bey bu durum karşısında yabancı sermayenin yanında yerli ve milli sermayenin gerekliliğini de ortaya koymuştur (Semiz, 2014, s. 238). Hem siyasi hem iktisadi saha da mali ve iktisadi alanlar hakimiyet-i milliden sıyrılmaya başlayıp Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve dahi varlığı tehlikeye girince İttihat ve Terakki Cemiyetinin Milli İktisat politikaları tahayyülü bu durumun tepkisi şeklinde fiili olarak tecessüm etmiştir (Tunaya, 1959, s. 79). Bu noktada Osmanlı Bankası, Duyun-u Umumiye ve Reji İdaresi gibi yabancı menşeili müesseselerin ve kapitülasyonların emperyalist devletlere sağlamış olduğu denetim gibi avantajlar karşısında para ve maliye politikalarının tatbikinde oluşan dezavantajlı pozisyon İttihat ve Terakki Cemiyeti için en ivedi haliyle çözülmesi gereken başlıca konular olmuştur (Demir, 2021, s. 205). Zira öyle ki Hüseyin Cahit Yalçın'ın da belirttiği üzere Osmanlı'nın Almanya'nın safında I. Cihan Harbine girmesinin dahi en mühim sebeplerinden biri kapitülasyonlardan kurtulmak olduğu belirtilmektedir. Fakat Almanya'nın bu kapitülasyonlar ve Ermeni meselesi hususunda hiçbir vakit müttefik ve dostane bir tutum içerisinde bulunmadığına da dikkat çekmiştir. Burada Enver Paşa'nın Alman hayranı olduğu iddialarına dair küçük bir parantez açmak gerekir ki Osmanlı'yı savaşa sokmamak için çok direnen Enver Paşa imkânlar dahilinde bu başarılamayınca ilk olarak tercihini Fransızlar ve İngilizlerden yana kullanmış fakat her ikisi de bunu kabul etmeyince Almanlara dönmüştür. Kaldı ki Almanlar da hemen bu ittifak teklifini kabul etmemiş olup sonradan zorla kabul etmiştir (Turgaz, 2020, s. 65-66).

İşte ulus olma sürecinin iktisadi politiği olan "Milli İktisat" çerçevesinde milli bilincin uyandırılması, iktisadi gayelerin gerçekleştirilebilmesi ve Milli devletin kurulabilmesi için Müslüman-Türk girişimciler desteklenecek ve iktisadi sahada milli ve yerli bir hakimiyet tesis edilecektir (Erdoğan, 2018, s. 3). 1908-1913 döneminde iktidarı denetleyen Cemiyet 1913-1918 döneminde bizzat siyasi iktidarda hâkim bir güç konumuna erişmesiyle milliyetçilik ideali bu döneme damgasını vurmuş ve ulusçuluk düşüncesi iktisadi sahada milli iktisat anlayışı ile vuku bulmuştur (Oktar & Varlı, 2009, s. 2-4). Zira Ziya Gökalp; "*Türklere bir millet karakteri kazandıracak ve bir Türk kültürünün oluşmasına katkıda bulunacak etkenlerden biri, millî bir ekonomidir*" sözü ile Türkçülüğün içtimai ve siyasi veçheleri olduğu kadar iktisadi yönünün de olduğuna dikkat çekmektedir (Özsoylu, 2019, s. 5). Nitekim Gökalp'e göre milli iktisat etnik türdeşlikle vuku bulabilecek ve çağdaş bir devletin tesisi de ortak duygu ve dayanışmaya sahip etnik unsurun kendi içerisinde temin edeceği iş bölümüyle mümkün olacak olup, Türk ile Gayri-Türk arasında müşterek bir vicdanın ve gerçek bir işbölümünün olmadığını dolayısıyla milli dayanışmanın ve millet olabilmenin iktisaden ön şartının Müslüman-Türk girişimcilerin iktisadi sahadaki etkinliğini güçlendirmek olduğunu belirtmiştir (Erdoğan, 2018, s. 8).

Milli iktisat politikaları hususunda Alman iktisatçı Friedrich List'in görüşlerinden etkilenen İttihatçılar, liberal iktisadi benimseyen İttihatçılarla ekonominin işleyişi noktasında ayrılmışlardır. Milli iktisatçılar klasik iktisadi görüşün serbest rekabet ve ticaret anlayışının Osmanlı'nın içinde bulunduğu

konjonktürden dolayı uygulanmasının pek mümkün olmadığını iktisadi terakkinin temini için gelişme sürecinde koruyucu tedbirler ve teşvik edici araçlarla desteklenmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Zira klasik iktisadın öne sürdüğü iktisadi politikaların zaten yarı sömürge vaziyetinde bulunan devletin terakkisini daha da zor duruma sokan en önemli amil olarak görmüşlerdir (Demir, 2003, s. 145). List'in bu kapsamda milli iktisat anlayışını üç esasta toplamak mümkündür; İlki beynelmilelcilik çerçevesinde bireysel tercihlere karşı toplumsal tercihler dikkate alınarak milli üretici güç düşüncesiyle toplumsal talebin milli mallara tercihi özendirilmelidir. İkincisi vahşi, hayvancı, tarımsal, sanayici ve tüccar şeklinde gelişim ve uygarlık prosesi anlamına gelen "gelişme aşamaları teorisi"ne her toplumun ulaşamadığı ve buna ulaşacak toplumlara gerekli kaynakların "laissez faire laissez passer" anlayışıyla değil, imalat, sanayii, üretim gücü gibi ödevlerin bizzat devlet tarafından üstlenilmesiyle temin edilmesidir. Üçüncüsü de serbest dış ticaret anlayışının genç ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinde sanayinin gelişmesine engel teşkil ettiğini dolayısıyla en azından bu ülke sanayilerinin diğer sanayilerle rekabet edebilir bir güce erişinceye kadar "terbiyeci gümrük koruması teorisi" kapsamında gümrük duvarlarıyla korunması ve himaye edilmesini savunmuştur (Gülbahar, 1986, s. 47-48).

1841 yılında F. List kaleme aldığı "Milli İktisat Sistemi" adlı eseriyle milli ekonominin gerçek mahiyetini ortaya koymuştur; klasik iktisatçıların beynelmilelciliğine karşı milliyetçiliği ve bugünün münferit menfaatleri değil yarının milli menfaatleri üzerine tasarlanan iktisadi politikaları savunun List bu tutumun ileride üretici güçlerin sayısını artıracağını ve kuvvetlendireceğini böylelikle vuku bulacak milli gücün karmaşık ekonomi düzeyine ulaşmasını mümkün kılacaktır. List'e göre milletler ikiye ayrılmaktadır. Bir kısmı yer altı ve yerüstü imkanlar açısından nasipsiz tabiat şartları itibariyle yoksul durumda iken bir kısmı ideal seviyeye ulaşabilmek için gerekli olan tabiat kaynaklarına ve üretici güçlere sahiptir. İşte burada tabii kaynaklar açısından nasipsiz olan milletler tarımda, sanayide ve ticarette ahenk içerisinde bir terakkiye erişilebilmek için karmaşık ekonomi düzeyine ulaşmak görevindedirler. Zira karmaşık ekonomi düzeyi böyle bir iktisadi sahada her bir faaliyet alanının ahenk içerisinde diğerlerine kaynak alanı oluşturarak, sürüm alanı açarak ve birbirlerini destekleyerek iktisad-i milliyenin terakkisine katkı sağlayacaktır (Duş, 2000, s. 3-5).

List'in görüşlerini İktisadiyat Mecmuasında kaleme aldıkları yazılarla savunan Tekin Alp, Ziya Gökalp gibi Milli İktisatçılara göre her ulusun iktisadi bir gerçekliği ve kendine özgü kurumlarının bulunduğu, bunlar göz önüne alınmadan klasik iktisatçıların ortaya koyduğu soyut kavramlarla somut gerçekliklere ulaşılamayacağı, hatta iktisadi gerçekliği ararken sadece maddi boyutla kalmayıp manevi ögelerin de tesir ve katkılarının değerlendirilmesi gerektiği, milli iktisat hamlesini gerçekleştirmek için ulusun gerçeklikleri ve somut gelişmelerinin takip edilmesi gerektiği, dolayısıyla klasik iktisadın benimsediği "lazım gelenin ne olması gerektiği" değil de öncelikle "hâl-i hazırda ne olduğu"nun saptanmadan lazım gelenin ne olması gerektiğini aramak doğru bir yaklaşım değildir (Duş, 2000, s. 13-14). Ayrıca liberallerin öne sürdüğü gibi milli iktisat anlayışının devletçi politikaları özel sektörün alanını daraltacak ve ilerlemesini engelleyecek şekilde müdahaleleri değil özel sektörün desteklenmesi maksadıyla, bireyin önüne geçmeden ona yol göstermek gayesiyle milli ekonomi için en uygun

koşullarda faaliyet sürdürmeleri noktasında müdahalelerde bulunulacağını belirtmektedirler (Demir, 2003, s. 146). Tekin Alp Osmanlı Ziraat ve Ticaret gazetelerinde Cavid Beyin serbest dış politika anlayışını; "Cavid Beyefendi, bila kaydu şart serbesti-i ticareti iltizam buyuruyorsa da biz bu fikirde değiliz" cümleleriyle eleştirmiş, Milli iktisatçıların liberal ticaret anlayışına karşı ılımlı ve himayeci bir gümrük politikası ile bazı mallarda usul-û himayenin uygulanmasını bazılarında ise yine serbest ticaretin devam etmesini önermiştir (Demir, 2021, s. 196).

İttihat ve Terakki cemiyeti tam olarak iktidarı ele aldıktan sonra milli iktisat politikaları çerçevesinde, yabancı kurum ve kuruluşları denetim altına almak, ziraatı geliştirmek, bütçeye nizam vermek, Türkleri sanayiye teşvik etmek ve ticarette güçlü kılmak hasılı iktisadi terakkiyi temin etmek için birtakım teşebbüslerde bulunmuşlardır (Gökbayır, 2012, s. 89). Bu kapsamda ilk atılan adımlardan sayılan 1913 yılının sonlarına doğru yürürlüğe konulan ve daha sonra da Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da revize edilerek 1927 yılına kadar uygulanacak olan "Teşvik-i Sanayi Kanun-i Muvakkatı" ile yerli sanayiye destek ve ayrıcalıklar tanınmış, bu yasa kapsamında bulunan firmalara bir taraftan bedelsiz arsa ve inşaat ruhsatı verilmiş, diğer taraftan yurt içinde bulunmayıp ithalatı zorunlu olan emtia tedarikçileri ile sınai ürünlerin ihracatını yapan girişimciler de gümrük ve diğer vergilerden muaf tutulmuş, yabancı menşeili müesseseler ve kişiler bu imtiyazlardan yararlandırılmamışlardır (Yücel, 2017, s. 36). Bununla beraber yeni gümrük rejimi ile ülke içerisinde hammaddesi bulunan ve üretimi mümkün olan mallar himaye edilip ithal edilecek muadil mallar ise ağır vergi uygulamaları ile caydırılacaktır. Artık vergi politikalarında vergi cibayetini artıran lakin öte yandan yatırımları olumsuz etkileyen gümrük rejimi yeniden düzenlenerek yerli yatırımları teşvik etmeye yönelik uygulanacaktır. Bu düzenlemelerle 1908-1913 yılları arasında çok büyük bir kısmı yabancılar tarafından oluşturulan 113 anonim şirketine 1914-1918 yılları arasında Türk-Müslüman girişimci tarafından oluşturulan 123 adet anonim şirketi eklenerek toplamda faaliyet yürüten anonim şirket sayısı 236'ya ulaşmıştır (Ergüder, s. 140-141). Şirketleşme hareketlerindeki bu artış bir taraftan müteşebbis profilini Müslüman-Türk lehine çevirirken diğer taraftan milli sermayenin toplam sermaye içerisindeki payını %3'ten (1908 yılında) %38'e (1918 yılında) çıkarmıştır (Oktar & Varlı, 2009, s. 5). İkinci bir diğer önemli adım ise 1914 yılının 9 Eylül'ünde tek taraflı olarak iktisadi, siyasi, içtimai ve dahi hukuki yönden kapitülasyonların kaldırıldığı ilan edilerek imtiyazlara son verilmesidir (Yücel, 2017, s. 37). Cemiyetin bu kararını ilan ve tebliğ etmesi toplumda yeniden ilan edilen bir meşrutiyet sevinciyle karşılanmıştır (Tunaya, 1959, s. 63). İttihat ve Terakki, kapitülasyonların kaldırılması kararıyla bir taraftan ekonominin tesis edilen dış bağlantılarını değiştirerek himayeci bir dış ticaret politikasına yönelirken diğer taraftan Cumhuriyet idaresinin iktisadi politikalarına da ilham kaynağı olmuştur (Türkmenoğlu & Türkmenoğlu, 2021, s. 144). Kapitülasyonların kaldırılmasının iki yıl sonrasında ise ithalat üzerindeki gümrük vergi rejiminde yine bir değişiklik yapılarak spesifik bir gümrük tarifesi düzenlenmiş ve bu hamle iktisadi politikalar üzerinde oluşabilecek sömürüye karşı himayeci bir tedbir alma girişimi niteliğindedir (Ergin, 2017, s. 123). 08/03/1915'te çıkarılan başka bir kanunla vergi çerçevesinde yabancılara sunulan imtiyazlara son verilerek Osmanlı uyrukluğunda bulunanların tabi olduğu vergi ve resim rejimine yabancı uyrukluğunda bulunanların da dahil olacağı hükmü getirilmiştir. Bununla beraber daha evvel Teşvik-i Sanayi Kanunu

kapsamında yabancı yatırımcıların da teşvik uygulamalarından faydalanmalarını temin eden hükümler 1915 yılının mart ayının 25'inde revize edilerek kapsam dışına çıkarılmışlardır (Şener, 1990, s. 220).

Savaş sebebiyle zor şartları fırsata çevirip mal stoku ve aşırı fiyat politikası gibi uygulamalarla spekülatif kazanç elde edenlerle mücadele etmek için 1915 yılında Men-i İhtikar heyeti kurulmuş olup bu heyet, gayri-müslim tüccarlara karşı Müslüman-Türk girişimcilere rekabet üstünlüğü konusunda mühim bir avantaj sağlamıştır (Ergüder, s. 140). 1917 yılında da Men-i İhtikar Kanunu çıkarılarak hem karaborsacılık hem de kumar minvalinde spekülatif borsa eylemleri ile haksız kazanç elde eden 200'ü aşan tüccar görünümlü spekülatörler tutuklanmış ve yargılanmıştır (Şahin, s. 10). Bu kanunun ilanında iktisadi hayata müdahalenin karşısında olan Cavid Beyin bizzat dahili bulunmaktadır. Zira savaşın vuku bulmasıyla Maliye Nazırlığından ayrılan Cavid Bey 17/02/1917 tarihinde Talat Paşanın Sadrazamlığa gelmesiyle Paşanın ısrarı üzerine yeniden Maliye Nazırlığı görevine getirilmiştir (Tuncer, 2006, s. 9).

1916 yılının şubat ayında ise Türk parlamentosu bir yasa çıkararak bundan böyle ticari faaliyetlerde ve şirketlerin yazışmalarında Türkçe'nin kullanılmasını zorunlu kılmıştır (Ahmad, 1996, s. 47). Bu kanun ile Türklerin bu müesseselerde istihdamı da temin edilmeye çalışılmıştır (Ergin, 2017, s. 123). Daha sonra aynı yılın mart ayındaki düzenlemelerle yabancı müesseselerin millileştirilmesi maksadıyla bu kuruluşlar denetim altına alınıp statüleri değiştirilmiş ve Duyun-u Umumiyenin bunlar üzerindeki salahiyeti kaldırılmıştır (Gökbayır, 2012, s. 90). Ayrıca yine aynı yıl içerisinde yürürlüğe konulan bir başka kanun ile iktisadi mesleki eğitim kapsamında sanayi mektepleri ve atölyeler açılmış, yüksek tahsil maksadıyla Almanya'ya usta başı ve kalifiye eleman kurslarında eğitim alacak birçok kimseler gönderilmiştir. Yine aynı yıl içerisinde çıkarılan Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu ile cepheye gitmeyenlerden ve kadınlardan mürekkep bir kesime imece usulü toprakların ektirilerek çiftçi taburlarının oluşturulmasına, bu yolla ziraata uygun boş arazinin bırakılmayarak tarımın desteklenmesine çalışılmıştır. Hatta devlete ait olan arazilerin de bir kısmı bedeli 40 yılda ödenmek şartıyla toprak sahibi olmaları için emeklilere satılmıştır (Ergin, 2017, s. 123-124).

Öte taraftan Cemiyet için para politikasını tatbik etmenin bir aracı ve halkın elinde bulunan âtıl iktisadi kaynakların değerlendirilmesi için de milli bir bankanın kurulması artık ivedi bir hal almıştır (Demir, 2021, s. 205). Zira bu hususta özel bir gayret sarf eden Cavid Bey de iktisadi ve mali sıkıntıların aşılması ve özel teşebbüsün terakkisi için böyle bir bankanın gerekliliğine dikkat çekmiştir (Eroğlu N. , 2002, s. 181). Tekin Alp ise milli banka hakkındaki görüşlerini şu sözlerle ifade etmiştir; *"Millî bankanın en mühim vazifesi, en büyük imtiyazı, en esaslı sebep mevcudiyeti banknot ihracı ve aynı zamanda devletin muamelat-ı mâliyesine alet ve vasıta olmaktan ibarettir"* (Demir, 2021, s. 205). Hükümet de milliyetçilik doktrini gereğince bu doğrultuda milli iktisat hamlelerinden belki de en mühimi olan bu adımı 1917 yılında atarak 4.000.000 sermaye ile "İtibar-ı Milli Bankası"nın kurulmasını temin etmiştir (Tunaya, 1988, s. 36). Bu banka yukarıdaki mülahazaların yanında bir taraftan yerli ve milli anonim şirketlerinin kuruluşunda vuku bulan finansman problemlerini çözüme kavuşturma hususunda rol oynarken diğer taraftan Osmanlı ekonomisi için de Merkez Bankası işlevini yürütmüştür (Ergüder, s. 141).

İttihatçıların bir başka teşebbüsü bir taraftan Islahat-ı Maliye Komisyonu kurarak maliye politikalarına etkinlik kazandırmak diğer taraftan müfettişlik sistemi kurarak merkezi bir muhasebe sistemi oluşturmak ve bu yolla bakanlıkların, dairelerin ve de memurların kamu parasını tedavülde tutmalarını temin etmeye yönelik olmuştur. Fakat bu dönemde para politikalarının uygulanabilirliğini maliye politikalarının da etkinliğini zorlaştıran unsur tedavülde farklı para sistemlerinin tatbik edilmesi olmuştur (Demir, 2021, s. 205). Bunun dışında sigorta şirketlerine de Ticaret Nazırlığının belirleyeceği bir tutarda teminat akçesi yatırması koşulu getirilmiştir (Ergüder, s. 139). Bu adımla da hem Osmanlı Devleti vatandaşlarının mağduriyet yaşamasını engellemek hem de hayali sigorta şirketlerinin kurulabilmesine engel olmak arzusunu taşımışlardır (Duş, 2000, s. 53). Özetle Milli iktisat görüşlerini hararetle savunanlardan İttihatçı Tekin Alp, liberal görüşü benimseyenler gibi yine Osmanlının kalkınmasının ziraatla mümkün olacağını bunun ihmal edilerek yapılacak ziraatsız bir sanayi hamlesinin çolak bir adam misali verimsiz ve bir yanının hep eksik kalacağını vurgulamıştır (Duş, 2000, s. 77).

4. Sonuç ve Değerlendirme

624 yıllık imparatorluğun "1908-1918" yılları arasındaki 10 yıllık döneminde sahaya çıkarak, memleketin asıl sahibinin Kazım Karabekir'in ifadesiyle millet olduğunu, verdikleri mücadeleler ve katlandıkları fedakarlıklarla gösteren İttihat ve Terakki, iktidarın izlediği yolun devleti inkıraza sürüklediğini ve içinde bulunulan müşkül durumu daha da derinleştirdiğini deklare ederek ilk defa iktidar-muhalefet ilişkilerinin belirginleşmesine zemin hazırlamıştır.

Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle Cumhuriyetin Labaratuvarı niteliğinde yenilik ve demokratikleşme hamlelerinin kılavuzu olan İttihat ve Terakki Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ve sonrasında izlenecek birçok siyasi, içtimai, mali ve iktisadi adımlara da öncü olmuştur. Siyasi partilerin kuruluşundan tebâanın vatandaşlık statüsü kazanmasına, liberal iktisadi politikalardan devletçi maliye politikaların teminine değin geniş bir alana tesir eden bu cemiyet zamanın icap ettirdiği ölçüde meselelere çözüm hususunda teşrik-i mesaide bulunmuştur. Bu aşamada ilk olarak dönemlerinin birinci kısmından I. Cihan Harbine kadar olan süreçte yürürlüğe koydukları liberal politikalar çerçevesinde; özel mülkiyet haklarına yasal güvence kazandırılırken girişimci özgürlükleri temin edilmiş ve teşebbüsleri özendirilmiş, kamuda israfın önüne geçilmesi için bir taraftan Teşkilat ve Tenkisat Kanunu çıkarılırken diğer taraftan kamunun varidatını artırma ve vergideki kısmi aksaklıkları giderme hususunda Musakkafât Kanunu getirilmiş, modern bütçe ilk defa bu dönemde hazırlanırken toplanan vergilerin ilk defa genel kamu hizmetlerinde kullanılacağı meclisin onayından geçirilmiş, eski usul muhasebe kayıt sistemi terk edilirken çok uzun yıllar yürürlükte kalacak olan yeni usul kayıt ve denetim sistemini ihdas eden Muhasebe-i Umumiye Kanunu da bu dönemde yürürlüğü konulmuştur. I. Cihan Harbiyle başlayan dönemin ikinci kısmında ise iktisad-i milliye politikaları çerçevesinde jandarma devlet anlayışı terkedilirken devlet eliyle yerli sermayenin terakkisi için Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış, yerli girişimcilerin rekabet edebilme güçleri artırılırken Türk-Müslüman girişimcilerin kurdukları anonim şirket sayılarında gözle görülür mühim artışlar yaşanmış, kapitülasyonlar kaldırılırken milli sermayenin

toplam sermaye içerisindeki payı %3'ten %38'e yükseltilmiş, yabancı şirketlerin vergi muafiyetlerine son verilirken Duyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankası gibi kurumların salahiyetleri sınırlandırılmış, sigorta şirketlerine teminat akçesi yatırma zorunlulukları getirilerek yatırımcıların mağdur olmaları engellenirken vatandaş toprak sahibi yapılarak ziraat kalkınmanın lokomotifi olarak görülmüş, Milli sermayenin terakkisi için ilk yerli ve milli banka kurulurken Millet mefhumu da tecessüm etmiştir. Hasılı iktisadi ve mali açıdan müstemlekeleşen devletin bu hamlelerle hür ve müstakil olma yolunda Osmanlı bakiyesinden yeni bir devlet olgusunun tekâmülü ve ileride kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduktan sonra 1930'lu yıllara kadar uygulanacak devletçi politikaların da temeli ihdas edilmiştir.

Tabi İttihat ve Terakki kendi dönemi içerisinde birbirinden ayrı iki farklı iktisadi öğretiyi ayrı ayrı tatbik edip farklı neticeler almış olsa da her iki öğretinin mümessilleri ziraatsız bir kalkınmanın mümkün olmayacağını, olanın da kalıcı olmayacağını savunmuştur. Fakat İttihat ve Terakki Dönemi umumî manzarasına bakıldığı vakit devletin iktisadi ve mali açıdan hür ve müstakil bir konuma ulaşması hususunda arzu edilen neticeye tam anlamıyla ulaşılamadığını bazı hamlelerin fikir ve mütalâa aşamasında kalırken fiiliyata geçirilemediği bazı hamlelerin ise vuku bulan görüş ayrılıklarından dolayı tashih edilemediği görülmüştür. Bunlara ilaveten cemiyetin tebarüz etmesinden kısa süre sonra iktidara gelmesi ve lüzumu bulunan beşeri ekonomi kadrosuna sahip ol(a)maması, tatbik ettiği iktisadi öğretinin tabiiyetinde bulunduğu toplumun evveliyatında bir geçmişinin ve yaşanmışlık tecrübesinin bulunmaması, bulunanın da bu hususta halktan da yeterli muzahereti görememesi ve yerli halkın uygulanan yanlış politikalar neticesinde büyük sermayelere bir türlü sahip olamaması, Osmanlı camiası içerisinde bulunan küçük milletlerin, yabancıların desteklerini alarak müstakil devlet kurma teşebbüsleri ve ordularını Osmanlıya karşı kullanmaları daha da mühimi sürekli verilen savaşlarla beraber (sadece 5 yıl içerisinde Trablusgarp Savaşı "1911-12", I. ve II. Balkan Harpleri "1912-13", I. Dünya Savaşı "1914-18") toprak, nüfus ve doğal kaynakların kaybedilmesi ve bu süreci sevk ve idare edebilmek için mütemadiyen uygulanmak zorunda olan savaş ekonomisi, arzulanan neticeye ulaşılamamasında etkili olan en önemli amiller olduğu izahtan varestedir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki tüm bu olumsuzluklara ve kerhen yaptıkları münferit hatalara rağmen kısa sürede mühim adımlar atmaya malik olmuş 40 mecnundan mürekkep bir heyettir. Adaleti şaşmayan Allah (c.c.) Mithat Şükrü Beyin ifadesiyle hatalarını iyi niyetlerine bağışlasın.

Kaynakça

Ahmad, F. (1996). *İttihatçılıktan Kemalizme* (3. Basım b.). (F. B. (Baltalı), Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akkurt, H. (2014). Anadolu'da İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906- 1912): Genel Bir Çerçeve. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14*(2), 279-304.

Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Aslan, T. (2008). İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*(47), 79-120.

Aydın, N. Z. (2015). Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 12*(2), 1-14.

Çalık, E. (2016). İttihat ve Terakki'nin Feshinden Sonra İttihatçılık: 1918-1926. *Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi.* Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demir, Z. (2003). İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikaları Tartışmaları. *Yayımlanmamış Doktora tezi.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi İktisat Anabilim Dalı.

Demir, Z. (2021). İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları. *Tarih ve Gelecek Dergisi, 7*(1), 180-220.

Duş, M. (2000). İktisadi Düşünce Tarihimizde İktisadiyat Mecmuasının Önemi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü.

Erdoğan, S. (2018). İttihat ve Terakki'nin Milli Tüccar Oluşturma Çabalarında İktisadi, Siyasi ve Kültürel Zihniyet. *The Journal of Academic Social Science, 6*(65), 1-11.

Ergin, K. (2017). İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918). *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(1), 114-127.

Ergüder, B. (tarih yok). *Maliye Tarihi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi AUZEF.

Erkek, M. S. (2017). II. Meşrutiyet Sonrası İktisad-ı Milli Fikrinin Edebiyata Yansıması: Kazım Nami Bey'in İş Ordusu Adlı Eseri Üzerinden Bir Değerlendirme. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10*(4), 709-733.

Eroğlu, N. (2002). Mehmed Cavid Bey'in İktisadi Görüşleri. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, 2*, 163-183.

Eroğlu, O. (2010). Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12*(Özel Sayı), s. 57-89.

Gökbayır, S. (2012). Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3*(1), 61-96.

Gülbahar, A. N. (1986). İttihat ve Terakki Dönemi ve İktisadi Politika. *Yayımlanmamış YüksekLisans Tezi.* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gümüş, M. (2008, Güz). Anayasal Meşrûtî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi. *Bilig Dergisi*(47), s. 215-240.

İnceoğlu, E. (2015). Osmanlıda Milli İktisat Uygulamaları ve Harp Zenginleri. *Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaman, D. (2004, Mayıs). Ulûm-I İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 28*(1), s. 65-87.

Karaoğlu, Ö. (2013). İktisadi Düşünce Tarihimizde Bir Sayfa: Mecmua-i Fünun. *Akademik İncelemeler Dergisi, 8*(1), s. 277-304.

Kızıltan, Y. (2006). I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 26*(1), s. 251-272.

Kurt, İ. (2012). İttihat ve Terakki Döneminde Osmanlı Ekonomisi. *Yayımlanmamış YüksekLisans Tezi.* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı.

Kutay, C. (1978). *Üç Paşalar Kavgası.* İstanbul: Cemal Kutay Kitapliği -7-.

M. Cavid Bey, M. (2001). *İktisat İlmi.* Ankara: Liberte Yayınları.

Oktar & Varlı, S. -A. (2009). İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, XXVII*(II), 1-20.

Önen, N. (1996). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Karşılaştırmal İncelenmesi. *Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.

Örmeci, O. (2010). Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. *Tarih Okulu Dergisi*(VIII), 95-109.

Örs, O. (2013). Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti. *Ankara Üniversitesi Türk Đnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(51), 679-716.

Özsoylu, A. F. (2019). *Türkiye Ekonomisi* (4. Baskı b.). Adana: Karahan Kitabevi.

Semiz, Y. (2014). İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(35), 217-244.

Şahin, H. (2023, 10 10). *Maliye Bakanı Mehmet Cavit Bey'in İktisadi-Mali Politikalarının Osmanlı Ekonomi-Politik Geleneği Açısından Değerlendirilmesi.* 06 14, 2022 tarihinde https://drhakansahin.com/: https://www.academia.edu/31254449/Maliye_Bakan%C4%B1_Mehmet_Cavit_Beyin_%C4%B0ktisadi_Mali_Politikalar%C4%B1n%C4%B1n_Osmanl%C4%B1_Ekonomi_Politik_Gelene%C4%9Fi_A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan_De%C4%9Ferlendirilmesi adresinden alındı

Şahin, H. (tarih yok). *Maliye Bakanı Mehmet Cavit Bey'in İktisadi-Mali Politikalarının Osmanlı Ekonomi-Politik Geleneği Açısından Değerlendirilmesi.* 12 12, 2023 tarihinde Dr. Hakan Şahin: https://drhakansahin.com/yayinlar/ adresinden alındı

Şener, A. (1990). İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları. *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 8*(2), 203-232.

Temizgül, Ö. F. (2021). İttihat ve Terakki Hükümeti Döneminde Liberal İktisat Ve Milli İktisat Politikaları (1908-1918). *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi, 2*(2), 38-46.

Toprak, Z. (1995). *İttihat-Terakki ve Devletçilik.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toprak, Z. (1995). *Milli İktisat Milli Burjuvazi Türkiyede Ekonomi ve Toplum "1908-1950".* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1959). *Hürriyetin İlanı "İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar".* Arbay Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler "İkinci Meşrutiyet Dönemi"* (2. b., Cilt I.). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Tuncer, P. (2006). İttihatçı Cavid Bey (Liberal Mazlum). *Liberal Düşünce Dergisi*(34), 5-22.

Turgaz, M. (2020). Anılarda İttihat ve Terakki. *Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi*. Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türkmenoğlu, M., & Türkmenoğlu, S. (2021). İttihat ve Terakki'nin Milli İktisat Politikalarının Neticesi Oluşan Bir Zümre: Harp Zenginleri ve Bu Zümrenin Türk Romanına Yansıması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(70), 140-151.

Uzun, H. (2005). Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 6*(2), s. 145-162.

Yolaçan, S. (2015). İttihât ve Terakkî Cemiyeti. *Aksaray Üniversitesi Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi*(II), 65-72.

Yücel, H. (2017). *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi.* Ankara: Türkiye Barolar Birliği.

Extended Abstract

When we carefully examine the many great social freedom, equality and democratization movements in the world from past to present, it has been seen that financial crises have been effective in a significant number of the underlying reasons. The Magna Carta freedom movement, which was started by the people against the king in England in 1215, after they were impoverished by the heavy taxes imposed on them due to the king's excessive expenditures, The English revolution of 1640, which emerged with the transfer of economic power between the bourgeois class and the feudal class, or the American Revolution, which was started in 1765 and lasted 10 years as a result of the British coming from across the continent and imposing heavy taxes on the colonies in the American continent, or historical events such as the 1789 revolution, which broke out as a result of the French king exhausting all his financial resources, can be given as examples. When the events that led to the declaration of the 1st and 2nd Constitutional Monarchy in the last period of the Ottoman Empire are examined, it is clearly seen that financial and legal problems were the cause. The Constitutional Monarchy is a modernization move in which the Ottoman Empire was governed by a dynastic regime from father to son and the inclusion of a parliament representing the people in matters concerning them was declared, notified and demanded.

In the 624-year empire that lasted from 1299 to 1923, the Committee of Union and Progress seized power in the 10-year period between 1908 and 1918, arguing that the path followed by the government was leading the state to destruction and deepening the existing impasse even further. Although this period (1908-1918) is referred to as the Committee of Union and Progress, their actual stay in power was limited to a maximum of 5 years (1913-1918), and almost all of this period was spent in wars such as the Tripoli War, the First and Second Balkan Wars, and the First World War. These wars led not only to the loss of land, but also to the loss of natural resources beneath those lands and a significant portion of the population living on those lands. Therefore, the events that took place necessitated the Committee of Union and Progress to implement a war economy in order to manage this process, and these were the effective and important reasons why the desired result could not be achieved. In this state, it has always been turned into a material for political debates, it has never acquired a historical character, and the efforts of both the dynastic and Republican circles to criticize and denigrate it have never ceased.

The Committee of Union and Progress worked intensively to resolve the issues that the Ottoman Empire, which was colonized economically and financially under the rule of other states, needed to be free and independent, and to create a new state from the Ottoman remnants, to the extent that time required. The Committee of Union and Progress, which paved the way for the clarification of government-opposition relations for the first time and guided innovation and democratization efforts, also pioneered many political, social, financial and economic policies that would be followed during and after the founding of the Republic of Turkey. The Committee of Union and Progress was influential in many issues, from the establishment of political parties to the acquisition of citizenship

status, from the implementation of liberal economic policies to the determination of statist financial policies that would be implemented until the 1930s after the founding of the Republic. In short, the founding purpose of the Committee of Union and Progress was to prevent the violation of human rights such as freedom, justice and equality and to correct the administrative structure that hindered the progress and advancement of the Ottoman Empire as a whole. In other words, the aim of the Committee of Union and Progress can be summarized as making every sacrifice necessary to save the country and the nation from the dangerous situation they are in. When considered within the conditions of the time and evaluated rationally, the Committee of Union and Progress was able to take important steps in a very short time, despite all the negativities experienced and individual mistakes made unintentionally.